

Domeinbeschrijving burgerschap

Ten behoeve van peilingsonderzoek in het mbo

Maart 2026

Annemarie van Langen
Paul den Boer
Daniëlle van Helvoirt
Bianca Leest

Volledige referentie

Langen, A. van, Boer, P. den, Helvoirt, D. van, & Leest, B. (2026). *Domeinbeschrijving burgerschap ten behoeve van peilingsonderzoek in het mbo*. KBA Nijmegen

M.m.v. Martine Gijsel

Maart 2026

Projectnummer: K2025053

© 2026 KBA Nijmegen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen, zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van KBA Nijmegen.

No part of this book/publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
2	Beoogd curriculum	4
2.1	Wettelijke kaders burgerschap mbo	4
2.2	Wettelijke kaders burgerschap voortgezet onderwijs	9
2.3	Naar een doorlopende leerlijn voor burgerschap	12
2.4	Internationale afspraken en Europese kaders	13
3	Uitgevoerd curriculum	15
3.1	Inleiding	15
3.2	Visie op burgerschapsonderwijs in het mbo	16
3.3	Leerdoelen, leerinhoud en leeractiviteiten	17
3.4	Docentrollen	19
3.5	Bronnen en materialen	22
3.6	Groeperingsvormen en leeromgeving	24
3.7	Toetsing en evaluatie	25
4	Gerealiseerd curriculum	27
4.1	Inleiding	27
4.2	Leeropbrengsten in en na het mbo	27
4.3	Leeropbrengsten in het voortgezet onderwijs	31
4.4	Leeropbrengsten in het primair onderwijs	32
5	Te peilen aspecten burgerschap mbo-peiling 2027-2028	33
5.1	Inleiding	33
5.2	Verantwoording	33
5.3	Overzicht van de te peilen domeinen en competenties	34
5.4	Te peilen domeinen en competenties - Macht en besluitvorming	36
5.5	Te peilen domeinen en competenties – Verschil en gelijkwaardigheid	38
5.6	Te peilen domeinen en competenties – Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken	39
5.7	Te peilen domeinen en competenties - Individu en groep	40
5.8	Het peilen van aspecten van burgerschap bij de mbo-instellingen	41
5.9	Overige suggesties	41
6	Resultaten veldraadpleging	43
6.1	Inleiding	43
6.2	De benaming van de domeinen in de mbo-peiling	43
6.3	Kritisch bevragen van de democratische rechtsstaat	44
6.4	De beroepscontext	44
6.5	Prioritering van de competenties binnen de domeinen	45
6.6	De burgerschapsopdracht als onderdeel van de peiling	45
	Bijlage 1 – Huidige kwalificatie-eisen voor burgerschap in het mbo	47
	Bijlage 2 – Nieuwe kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo (doelzinnen)	50
	Bijlage 3 - Kerndoelen onderbouw VO (2006)	53
	Bijlage 4 – Definitieve conceptkerndoelen onderbouw VO, juli 2025	55

Bijlage 5 – Examenprogramma's bovenbouw voortgezet onderwijs	57
Bijlage 6 – Examenprogramma's maatschappijleer in het voortgezet onderwijs	60
Bijlage 7 - Overzicht nieuwe kwalificatie-eisen mbo en definitieve conceptkerndoelen vo	67
Bijlage 8 – Deelnemers aan de veldraadpleging	73

1 Inleiding

Om zicht te krijgen op de kennis, vaardigheden en houding van leerlingen en studenten op centrale punten in hun onderwijsloopbaan worden peilingsonderzoeken uitgevoerd onder de regie van de Inspectie van het Onderwijs (verder Inspectie). Peilingsonderzoeken hebben primair tot doel een beeld te geven van de beheersing van kennis en vaardigheden van leerlingen en studenten in het stelsel. De uitkomsten van landelijke representatieve steekproeven geven inzicht in wat leerlingen en studenten leren in het onderwijsleerproces, hoe docenten hun onderwijs vormgeven (uitgevoerde en geleerde curriculum) en hoe dit zich verhoudt tot de formele kaders (beoogde curriculum). De uitkomsten kunnen bijdragen aan onderwijsbeleid, onderwijsontwikkeling, onderwijstoezicht en onderwijsonderzoek. Omdat de peilingen periodiek worden uitgevoerd, kunnen prestaties over tijd worden vergeleken.

De peilingsonderzoeken zijn tot voor kort enkel uitgevoerd in het (speciaal) basisonderwijs ((s)bo), speciaal onderwijs (so), voortgezet onderwijs (vo) en voortgezet speciaal onderwijs (vso). Om ook zicht te krijgen op de beheersing van de basisvaardigheden in het mbo worden vanaf schooljaar 2025-2026 voor het eerst peilingsonderzoeken uitgevoerd in het mbo. Het eerste peilingsonderzoek in het mbo is gericht op het domein rekenen en is gestart in het najaar van 2025. In het najaar van 2026 wordt een peilingsonderzoek uitgevoerd naar de leesvaardigheid van mbo-studenten. Naar verwachting in schooljaar 2028-2029 volgt een peilingsonderzoek gericht op burgerschapscompetenties in het mbo. Net als eerdergenoemde mbo-peilingen heeft ook dit peilingsonderzoek burgerschap betrekking op studenten in het eerste verblijfsjaar op mbo-2, mbo-3 en mbo-4 opleidingen (beroepsopleidende leerweg (BOL) en beroepsbegeleidende leerweg (BBL) van bekostigde mbo-instellingen.

De peilingsonderzoeken worden uitgevoerd op basis van domeinbeschrijvingen. Een domeinbeschrijving beschrijft wat de wettelijke eisen zijn voor de inhoud van het specifieke domein en wat bekend is over de stand van zaken van het te peilen domein. De voorliggende domeinbeschrijving dient als input voor het peilingsonderzoek burgerschap in het mbo. Bij peilingsonderzoeken wordt naast een domeinbeschrijving ook gebruikgemaakt van een reviewstudie die voor het betreffende peilingsonderzoek is uitgevoerd.¹ Hierin is in kaart gebracht welke factoren een rol spelen bij de leerprestaties van studenten op het gebied van burgerschap.

In dit rapport wordt het domein burgerschap toegelicht door een zo volledig mogelijke beschrijving te geven van het beoogde curriculum, het uitgevoerde curriculum en het gerealiseerde curriculum. Onder het beoogde curriculum worden de wettelijk vastgestelde doelen van het onderwijs verstaan. Het uitgevoerde curriculum betreft de daadwerkelijke onderwijsleerprocessen die plaatsvinden in instellingen. Het gerealiseerde curriculum, ten slotte, betreft de opbrengsten van de onderwijsleerprocessen. Het rapport eindigt met een voorstel voor de te peilen aspecten van burgerschap bij de peiling in het mbo.

Complexiteit van een domeinbeschrijving burgerschap

Het opstellen van een domeinbeschrijving voor burgerschap is een ingewikkeld proces. Burgerschapscompetenties verwijzen naar de kennis, houdingen en vaardigheden die nodig zijn om op een actieve en kritische manier bij te dragen aan samenleving, democratie en de gemeenschappen waarin leerlingen leven, en om het vermogen om deze op passende wijze, afhankelijk van de situatie, in te zetten.² Hoewel voor het mbo al geruime tijd een burgerschapsopdracht geldt, heeft burgerschapsonderwijs er een minder stevige traditie dan vakken als Nederlands of rekenen. Voor deze vakken zijn bovendien referentiekaders vastgesteld die

---

¹ Holman, C. G. W., Van der Veen, I., & Dijkstra, A. B. (2026). *Reviewstudie naar kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo*. Practoraat Burgerschap ROC Noorderpoort, Universiteit van Amsterdam (afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen) en Kohnstamm Instituut.

² Dijkstra, A. B. (2012). *Sociale opbrengsten van onderwijs. Oratie*. Vossiuspers Universiteit van Amsterdam.

beschrijven wat leerlingen en studenten moeten kennen en kunnen, en gelden voor het bo, so, vo én mbo. Dergelijke referentiekaders, die onderdeel vormen van een doorlopende leerlijn, ontbreken voor burgerschapsonderwijs.

De doelgroep van het peilingsonderzoek burgerschap in het mbo is sterk heterogeen, niet alleen naar niveau en leerweg (BOL en BBL), maar ook naar studentkenmerken zoals leeftijd en sociaal-economische en sociaal-culturele achtergrond. De reviewstudie die ten behoeve van het beoogde peilingsonderzoek wordt uitgevoerd biedt inzicht in de rol die dergelijke factoren spelen in de leerprestaties van studenten.

Vanwege de populatie van het voorgenomen peilingsonderzoek (instromende studenten in het mbo) is naast het mbo ook het voortgezet onderwijs van belang. In de voorliggende domeinbeschrijving wordt daarom aandacht besteed aan het wettelijk kader en de leeropbrengsten in beide onderwijssectoren. Zowel in het mbo als in het vo is echter momenteel sprake van een overgangssituatie. In het mbo vindt een herziening van de huidige kwalificatie-eisen voor burgerschap plaats. Het voornemen is dat de nieuwe kwalificatie-eisen per 1 augustus 2027 van kracht worden. Die verwachte invoeringsdatum geldt ook voor een drietal nieuwe maatregelen die een wettelijke basis moeten krijgen: een burgerschapsopdracht voor de mbo-instelling – analoog aan de burgerschapsopdracht die sinds 2021 van toepassing is voor het voortgezet onderwijs – eisen aan de examinering van burgerschap (instellingsexamen) en aan de opleiding van docenten burgerschap. Dit betekent dat deze elementen van het wettelijk kader nog maar kort of nog niet van kracht zijn ten tijde van het peilingsonderzoek. In het voortgezet onderwijs zijn recent voor het eerst conceptkerndoelen voor burgerschap geformuleerd. Naar verwachting worden de kerndoelen per 1 augustus 2027 van kracht. Ze betreffen de onderbouw van het vo. Voor de bovenbouw bestaan geen kerndoelen maar examenprogramma's. Voor burgerschap is er geen examenprogramma; wel zijn er burgerschapsrelevante onderdelen in diverse vakken aan te wijzen, zoals in maatschappijleer. Voor dit vak worden de examenprogramma's momenteel vernieuwd. Al met al is het in deze overgangssituatie van curriculum-actualisatie nog niet altijd duidelijk hoe de doorlopende leerlijnen zijn voor burgerschap.

Bovengenoemde factoren maken het opstellen van deze domeinbeschrijving uitdagend, ook omdat ze van invloed kunnen zijn op de uitkomsten en interpretatie van de voorgenomen peiling burgerschap in het mbo.

Werkwijze

De deskresearch voor de domeinbeschrijving (hoofdstuk 1 tot en met 4) is uitgevoerd conform van tevoren gemaakte afspraken met de Inspectie van het Onderwijs. Uitgangspunten zijn de wettelijke kaders voor het mbo en vo ten aanzien van burgerschap. Daarnaast is gebruik gemaakt van diverse documenten en onderzoeken over burgerschap in het mbo en vo en onderzoeken die een beeld schetsen van het geleerde curriculum. De domeinbeschrijving is vervolgens in concept besproken met de Inspectie van het Onderwijs. Ook SLO en de uitvoerders van de reviewstudie hebben feedback gegeven.

Voor het proces is het van belang te vermelden dat het voorstel voor de te peilen aspecten van burgerschap (hoofdstuk 5) pas daarna is ontwikkeld en toegevoegd aan de domeinbeschrijving. Door deze volgorde komen in de domeinbeschrijving enkele thema's uitgebreid aan bod waaraan in het voorstel een minder grote rol is toebedeeld. Deze keuzes lichten we bij de start van hoofdstuk 5 toe.

Het gehele rapport (domeinbeschrijving inclusief voorstel) is op 3 maart 2026 tijdens een veldraadpleging voorgelegd aan een vertegenwoordiging van docenten, onderwijsadviseurs, lerarenopleiders, vakexperts, wetenschappers, inspecteurs en beleidsmakers. De belangrijkste uitkomsten van die bijeenkomst zijn beschreven in hoofdstuk 6. Naar aanleiding van deze uitkomsten zijn bovendien nog enkele aanpassingen gedaan in hoofdstuk 5.

Leeswijzer

Hoofdstuk 2 biedt inzicht in het beoogd curriculum door de wettelijke kaders voor burgerschap in het mbo en vo te beschrijven. Daarbij gaat het om kaders met betrekking tot kwalificatie-eisen (mbo), kerndoelen en examenprogramma's (vo) en op aansluitende kaders die indirect betrekking hebben op burgerschap in beide onderwijssectoren.

In hoofdstuk 3 beschrijven we het uitgevoerd curriculum. Het hoofdstuk geeft daarmee weer wat er bekend is over de praktijk van het burgerschapsonderwijs in het mbo door te beschrijven of – en zo ja, welke – informatie beschikbaar is over de visie op burgerschap(sonderwijs), leeractiviteiten, docentrollen, bronnen en materialen, groeperingsvormen, leeromgeving, tijd en toetsing. De reviewstudie³ zal zicht geven op de vraag welke kenmerken van de onderwijspraktijk (het meest) effectief zijn. Die uitkomsten zullen leidend zijn voor de te bevragen onderwijskenmerken in het peilingsonderzoek.

Hoofdstuk 4 beschrijft het gerealiseerd curriculum aan de hand van recente uitkomsten met betrekking tot de leeropbrengsten op het gebied van burgerschap. Vanwege de doelgroep van het beoogde peilingsonderzoek Leesvaardigheid in het mbo (studenten aan het begin van het eerste verblijfsjaar) is in dit onderzoek zowel aandacht voor de (ervaren) leeropbrengsten in het mbo als de leeropbrengsten in het vo en po.

Hoofdstuk 5 geeft een voorstel voor de te peilen aspecten van burgerschap bij de voorgenomen mbo-peiling. Voorafgaand hieraan is aandacht besteed aan de keuzes die aan het voorstel ten grondslag liggen.

Tot slot worden in hoofdstuk 6 de belangrijkste uitkomsten van de veldraadpleging beschreven en enkele aandachtspunten en aanbevelingen geformuleerd.

---

³ Holman, C. G. W., Van der Veen, I., & Dijkstra, A. B. (2026). Reviewstudie naar kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo. Practoraat Burgerschap ROC Noorderpoort, Universiteit van Amsterdam (afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen) en Kohnstamm Instituut.

2 Beoogd curriculum

In dit hoofdstuk beschrijven we de wettelijke kaders voor burgerschap in het Nederlandse mbo (paragraaf 2.1) en het voortgezet onderwijs (paragraaf 2.2). We maken in deze paragrafen onderscheid tussen de huidige wettelijke kaders en de actualisatie daarvan. Vervolgens gaan we in op de doorlopende leerlijn voor burgerschap binnen het voortgezet onderwijs en van het vo naar het mbo (paragraaf 2.3). Tot slot besteden we aandacht aan internationale afspraken en een Europees kader die relevant zijn voor burgerschap (paragraaf 2.4).

2.1 Wettelijke kaders burgerschap mbo

Huidige wettelijk kader burgerschap mbo

Het mbo kent sinds de invoering van de Wet Educatie Beroepsonderwijs (WEB) in 1996 een drievoudige kwalificatieopdracht voor mbo-instellingen: opleiden voor de uitoefening van een beroep, voor doorstroom naar vervolgonderwijs en voor deelname aan de maatschappij (burgerschap). Instellingen mogen pas een diploma uitreiken als de deelnemer aan alle eisen voldoet. Voor de beschrijving van de huidige burgerschapsopdracht voor het mbo is met name het Examen- en kwalificatiebesluit WEB (EKB WEB) van belang. Sinds 2011 bevat het EKB WEB een bijlage met kwalificatie-eisen voor loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB) en burgerschap⁴. Het betreft generieke kwalificatie-eisen, dat wil zeggen dat ze van toepassing zijn op alle kwalificatiedossiers en dus gelden voor elke beroepsopleiding in het mbo. Voor burgerschap worden vier dimensies onderscheiden:

1. de politiek-juridisch dimensie: actieve deelname aan de democratie;
2. de economische dimensie: functioneren als werknemer en als consument;
3. de sociaal-maatschappelijke dimensie: actieve participatie in de gemeenschap en omgaan met sociale en culturele verschillen;
4. de dimensie vitaal burgerschap: gezondheid, zorg voor eigen vitaliteit en fitheid.

De afgelopen jaren zijn drie wijzigingen doorgevoerd in de kwalificatie-eisen, de eerste twee in 2016 en de laatste in 2019.

- Voorafgaand aan de beschrijving van de elementen van LOB en de dimensies van burgerschap is een passage opgenomen waarin het belang van kritische denkvaardigheden wordt benadrukt en waarin deze zijn omschreven.
- In de beschrijving van de politiek-juridische dimensie van burgerschap staat het thema mensenrechten expliciet benoemd.
- De acceptatie van etnische, religieuze, seksuele en genderdiversiteit is toegevoegd.

De huidige kwalificatie-eisen zijn opgenomen in bijlage 1.

Voor loopbaan en burgerschap bestaat het examen niet uit een centraal en/of instellingsexamen. Het bevoegd gezag (college van bestuur) van een instelling bepaalt de eisen waaraan de student op dit terrein moet voldoen, met in achtneming van de kwalificatie-eisen (vaak aangeduid met 'inspanningsverplichting'). Dit wordt vastgelegd in het onderwijs- en examenreglement (OER) van de instelling.

Naar een nieuw wettelijk kader voor burgerschap mbo

Begin 2017 stelde minister Bussemaker van OCW in een brief aan de Tweede Kamer dat het burgerschaps-onderwijs in het mbo versterking behoeft.⁵ Zij baseerde dit op de uitkomsten van twee onderzoeken uit 2016: een inventariserend onderzoek van KBA Nijmegen en ResearchNed naar LOB en burgerschap in het mbo⁶

---

⁴ Stb 2011, 563

⁵ Ministerie van OCW (2017). *Versterking burgerschapsonderwijs*. Kamerbrief 7 februari 2017.

⁶ Elfering, S., Boer, P. den & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo: Eindrapport*. KBA Nijmegen en ResearchNed.

en een onderzoek van de Inspectie van het onderwijs naar burgerschap in het po, vo en mbo⁷. In september 2017 ondertekenden de minister van OCW en de MBO Raad de Burgerschapsagenda mbo (2017-2021), met als doel het burgerschapsonderwijs in het mbo naar een hoger plan te brengen. Evaluatieonderzoek⁸ toonde echter aan dat deze beleidsimpuls te weinig effect heeft gehad. Als belangrijkste oorzaak hiervoor werd zowel binnen als buiten de mbo-instellingen gewezen naar het wettelijk beleidskader rondom burgerschapsonderwijs: dat werd als vrijblijvend en onduidelijk ervaren. Het gevolg daarvan is dat burgerschapsonderwijs niet als urgent wordt ervaren en dat de kwaliteit te zeer afhankelijk is van individueel gedreven docenten, beleidsadviseurs of bestuurders. De inspanningsverplichting voor burgerschap draagt volgens de respondenten in de praktijk bij aan de vrijblijvendheid. Ook is de huidige omschrijving van de vier burgerschapsdomeinen in het EKB WEB volgens veel partijen te breed en te open.

Ook vanuit de politiek en vanuit maatschappelijke organisaties kwamen signalen dat de kwaliteit van het burgerschapsonderwijs in het mbo moet worden verhoogd.⁹ Deze signalen en de genoemde onderzoeksbevindingen vormden voor OCW aanleiding tot nieuw beleid, gericht op een versterking van burgerschapsonderwijs in het algemeen en van het wettelijk kader in het bijzonder.¹⁰ De beleidsinzet is dat de volgende maatregelen wettelijk worden verankerd per 1 augustus 2027:

- herijking kwalificatie-eisen burgerschap mbo
- instellingsexaminering
- opleidingseisen aan docenten burgerschap mbo
- verduidelijking van de burgerschapsopdracht voor het mbo

Herijking kwalificatie-eisen burgerschap mbo

Het ministerie van OCW heeft in april 2022 een expertgroep van twaalf personen - docenten, lerarenopleiders en onderzoekers - gevraagd om een advies uit te brengen over een herijking van de kwalificatie-eisen voor burgerschap in het mbo en over de wenselijkheid van het invoeren van een resultaatverplichting (centraal of instellingsexamen) of verzwaring van de inspanningsverplichting voor mbo-studenten. Op 1 juni 2023 verscheen dit advies *Burgerschap in een veranderende samenleving*¹¹. De expertgroep adviseert een nieuwe kern voor burgerschapsonderwijs in het mbo, als onderdeel van de curriculaire opdracht. Deze kern bestaat uit concrete, afgebakende en samenhangende doelen in de vorm van 20 kwalificatie-eisen. Deze eisen zijn ingedeeld in vier thema's waaruit een zekere spanning spreekt en keuzes te maken zijn tussen verschillende waarden, belangen en standpunten. Dit staat in de kwalificatie-eisen centraal. De thema's zijn:

A: *Vershil en gelijkwaardigheid*

B: *Individu en groep*

C: *Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken*

D: *Macht en besluitvorming.*

⁷ Inspectie van het Onderwijs (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage.*

⁸ Boer, P. den & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021.* KBA Nijmegen.
Bokdam, J. Weijers, S., Ridder, D. de & Borsten., L. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo.* Oberon.

⁹ O.a.: Tweede Kamer, *vergaderjaar 2019–2020, 35-336, nr. 16, 31-524, nr. 454 en 31-524 nr. 468.*
Eidhof, B. & Nieuwelink, H. (2021). *Burgerschapsonderwijs in het middelbaar beroepsonderwijs.* Brief aan de leden van de Tweede Kamercommissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 14 juni 2021.
JOBmbo (2018). *Mbo-student wil duidelijke, actieve en professionele Burgerschapslessen. Burgerschap volgens de achterban van JOB.* Utrecht: JOBmbo.

¹⁰ Ministerie van OCW (2022). *Kamerbrief Versterking burgerschapsonderwijs in het mbo,* 1 juli 2022.
Ministerie van OCW (2023). *Kamerbrief Versterking burgerschapsonderwijs – Actielijn 1 van de aanpak basisvaardigheden middelbaar beroepsonderwijs (mbo),* 3 juli 2023.

Ministerie van OCW (2024). *Kamerbrief Voortgang aanpak basisvaardigheden mbo,* 4 april 2024.
Ministerie van OCW (2025). *2^e voortgangsbrief aanpak basisvaardigheden mbo,* 19 mei 2025.

¹¹ Zie <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2023/06/adviesrapport-burgerschapsonderwijs-in-een-veranderende-samenleving.pdf>

Elk thema start met een beschrijving van de inhoud van het thema. De daarop volgende kwalificatie-eisen zijn geformuleerd in de vorm van ervarings- en beheersingsdoelen. Bij de opbouw van de kwalificatie-eisen is aangesloten op het format dat wordt gebruikt bij de lopende herijking van de kerndoelen voor burgerschap in het funderend onderwijs (zie paragraaf 2.2). De kwalificatie-eisen zijn opgebouwd volgens een vaste drieslag:

- doelzinnen die de kern van het thema beschrijven. Elk thema is opgebouwd uit een aantal componenten (type doelzinnen):
  - Kennis (2x)
  - Veranderbaarheid
  - Ervaringen
  - Standpunt en verkennen handelingsmogelijkheden
- een uitwerking van de doelzinnen ('het gaat hierbij om')
- voorbeelden die de doelzin en de uitwerking daarvan illustreren en verhelderen, zonder dat deze specifieke voorbeelden verplichtend zijn voor docenten of studenten ('te denken valt hierbij aan').

Uit een landelijke raadpleging van mbo-docenten en burgerschapscoördinatoren naar aanleiding van het adviesrapport bleek dat de door de Expertgroep geformuleerde doelzinnen niet voor iedereen goed te begrijpen waren, met name door het abstracte taalgebruik. In opdracht van het ministerie van OCW heeft het Expertisecentrum Nederlands de doelzinnen geherformuleerd.¹²

Het volgende schema bevat de uitwerking van een van de kwalificatie-eisen, uit thema B. De doelzinnen van alle nieuwe kwalificatie-eisen zijn per thema opgenomen in bijlage 2.¹³

Thema B: Individu en groep	
Doelzin 1 (kennis) - De student onderbouwt hoe spanning kan ontstaan tussen individuele en collectieve belangen	
<p><i>Het gaat hierbij om:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • welke belangen aan de orde zijn (van mens, dieren, natuur) en dat deze belangen situatieafhankelijk zijn; • dat mensen en groepen op verschillende manieren voor belangen op kunnen komen; • welke visies, idealen, waarden (patronen) en besluitvorming (procedures) mogelijk aan deze belangen en belangenafweging ten grondslag liggen; • dat deze verschillende visies, idealen, waarden kunnen leiden tot debat over welke belangen moeten meewegen; • dat er spanningen tussen belangen bestaan of kunnen ontstaan; • dat de uitkomst van belangenafwegingen dilemma's met zich meebrengt en tot ongelijkheid kan leiden, en vaak niet door iedereen rechtvaardig gevonden wordt; • dat er niet één collectief belang is, maar dat daar altijd discussie over is en strijd over kan zijn. 	<p><i>Te denken valt hierbij aan:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • concrete en voor de student herkenbare illustraties van belangentegenstellingen, die onder meer gaan over arbeid (bijvoorbeeld arbeidsvoorwaarden versus winst), milieu (bijvoorbeeld economie versus gezonde leefomgeving), maatschappelijke diversiteit (bijvoorbeeld woningbezitters versus nieuwkomers op woningmarkt of horenden versus slechthorenden op treinstations) of gezondheid (bijvoorbeeld toegankelijke zorg versus beheersing zorgkosten); • dat belangen gaan over wie wat wil en krijgt, zoals geld, bezit, kennis, gezondheid, zeggenschap, ruimte of vrijheid; • herkennen van spanning tussen belangen van mensen met mogelijke verschillende onderliggende visies, idealen en waarden (bijvoorbeeld met betrekking tot volksgezondheid, individuele vrijheid, rijkdom, gelijkwaardigheid, efficiëntie, bestaanszekerheid); • beredeneren van hoe belangen situatieafhankelijk kunnen zijn (bijvoorbeeld belangen bij hoge huisprijzen bij de verkoop van een huis, maar geen belang bij deze hoge prijzen bij het kopen van een huis of wanneer de WOZ-belastingaanslag komt of belang bij goed materieel voor Defensie, maar ook belang bij lage belastingen, goede zorg en goed onderwijs); • dat er ongelijkheid bestaat in de mogelijkheden van mensen om invloed te hebben op wat mensen belangrijk vinden (zoals je organiseren, actie en protest), de verdeling van lusten en lasten (zoals NIMBY en freeriders), dat de verschillen in de middelen die mensen hebben belangrijk zijn (zoals wie je kent, wat je weet).

¹² Krikhaar, E. & Bruggink, M. (2024). *Aanbevelingen voor herformuleringen kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo*. Expertisecentrum Nederlands.

¹³ De formulering van de doelzinnen in de onderstaande tabel en in bijlage 2 is gebaseerd op de herformuleringen door het Expertisecentrum Nederlands, zie vorige voetnoot.

Net als bij de huidige kwalificatie-eisen is ook bij de herijkte kwalificatie-eisen voor burgerschap geen differentiatie aangebracht naar mbo-niveau of leerweg (bol of bbl). De kwalificatie-eisen zijn bedoeld om richting te geven aan het burgerschapsonderwijs voor alle studenten in het mbo. Ze vormen het wettelijk kader maar het zijn geen leerdoelen op studentniveau. Dit betekent dat docenten, teams en mbo-instellingen zelf de ruimte krijgen en moeten nemen om de invulling van het onderwijs aan te passen aan hun verschillende doelgroepen. De handreiking voor het werken met kwalificatie-eisen burgerschap, samengesteld door een schrijfgroep van negen personen, geeft hiervoor tips.¹⁴

Instellingsexamens

In de huidige situatie moeten mbo-studenten voor burgerschap voldoen aan een inspanningsverplichting om een diploma te behalen, maar zij hoeven daarvoor – in tegenstelling tot voor andere onderdelen van de beroepsopleiding - geen instellingsexamen en/of centraal examen af te leggen. De expertcommissie burgerschap adviseert dat mbo-studenten voor burgerschapsonderwijs een instellingsexamen gaan afleggen. Een instellingsexamen geeft scholen en teams de keuzevrijheid om examineringsvormen te kiezen die het beste aansluiten op de onderwijsvisie, opleiding of doelgroep. De examinering kan op verschillende manieren worden ingevuld, zoals in de vorm van een portfolio-examen, een eindtoets of een combinatie van beide. In 2024 nam het ministerie van OCW dit advies over en kondigde aan om de examenplicht bij burgerschap via een wetswijziging te willen regelen.¹⁵

Het voornemen van OCW is om in het voorjaar van 2026 een internetconsultatie te organiseren over de nieuwe kwalificatie-eisen voor burgerschap en over de instellingsexaminering.

Opleidingseisen voor mbo-docenten burgerschap

In een kamerbrief uit 2024 over de aanpak voor het versterken van basisvaardigheden geeft het ministerie van OCW aan dat zij aanvullende opleidingseisen wil stellen aan docenten basisvaardigheden (Nederlands, rekenen en burgerschap) die nog geen passende bevoegdheid hebben. In de praktijk betekent dit dat een docent die beschikt over een pedagogisch-didactisch getuigschrift (PDG) of getuigschrift van een niet aanverwante eerste- of tweedegraads lerarenopleiding, een extra opleidingstraject zal moeten volgen (maximaal 30 studiepunten). In nauwe samenwerking met het veld heeft de minister onderzoek laten uitvoeren naar de inhoud van deze opleidingstrajecten.¹⁶ Een van de uitgangspunten bij het ontwerp van de eisen aan opleidingstrajecten burgerschap is dat deze trajecten aansluiten bij en dekkend zijn voor de herijkte kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs zoals eerder in deze paragraaf beschreven. Het betreft de doelzinnen en de uitwerking daarvan in het onderdeel 'Het gaat hierbij om', zoals die zijn opgenomen in het adviesrapport 'Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving'.

In de periode juni-september 2025 heeft een internetconsultatie plaatsgevonden over het wetsvoorstel voor de aanvullende opleidingseisen.¹⁷

Burgerschapsopdracht mbo

Het advies van de expertgroep om de kwalificatie-eisen voor burgerschap in het mbo te vernieuwen en om op instellingsexaminering over te gaan, beoogt de inhoud en kwaliteit van het burgerschapsonderwijs te versterken. Zij benadrukt daarbij dat niet alles dat van belang is voor het bevorderen van burgerschap in studentdoelen kan worden vervat. Kwalificatie-eisen moeten bijvoorbeeld niet voorschrijven dat studenten democratische waarden moeten onderschrijven om daar vervolgens op beoordeeld te worden. De expertgroep is van mening dat met het oog op het stimuleren van democratische waarden de wettelijke burgerschapsopdracht voor mbo-instellingen moet worden geëxpliciteerd. Een tweede overweging hiervoor is dat

¹⁴ *Burgerschap in beweging. Handreiking nieuwe kwalificatie-eisen Burgerschap (2025)*. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/nieuwsartikel/handreiking-nieuwe-kwalificatie-eisen-burgerschap/>

¹⁵ Ministerie van OCW (2024). *Kamerbrief Voortgang aanpak basisvaardigheden mbo*, 4 april 2024

¹⁶ Visser, M. de, Leest, B., Bruggink, M., Lodewick, J, Boer, P. den & Koutamanis, E. (2025). *Uniforme opleidingseisen mbo-docenten basisvaardigheden*. ResearchNed, KBA Nijmegen en Expertisecentrum Nederlands.

¹⁷ <https://www.internetconsultatie.nl/mbodocentebasisvaardigheden/b1>

burgerschapsonderwijs effectiever is op een school waar studenten op een natuurlijke manier worden uitgedaagd om te oefenen met hun rol als burger.

Het Ministerie van OCW heeft deze zienswijze overgenomen en dit heeft begin 2025 geresulteerd in een Wetsvoorstel uitwerking burgerschapsopdracht WEB. In de periode maart-april 2025 heeft over het wetsvoorstel een internetconsultatie plaatsgevonden.¹⁸ In november 2025 is het wetsvoorstel voor advies aan de Raad van State voorgelegd.¹⁹ De inhoud van het wetsvoorstel is sterk verwant aan de aangescherpte burgerschapsopdracht die sinds 2021 geldt voor het funderend onderwijs (zie daarvoor paragraaf 2.2). Kern van het wetsvoorstel is dat mbo-instellingen niet alleen burgerschapsonderwijs moeten geven maar ook moeten zorgen voor:

- een cultuur die past bij basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waaronder in ieder geval de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, zoals verankerd in de Grondwet en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens;
- een omgeving²⁰ waarin de student wordt gestimuleerd te oefenen met het zich verhouden tot en handelen volgens basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

De mbo-instelling moet vastleggen en openbaar maken hoe ze uitvoering geven aan deze twee verplichtingen. Dit betekent dat ze een visie en beleid dienen te ontwikkelen. De Inspectie van het Onderwijs controleert of de instellingen zich houden aan de burgerschapsopdracht.

Met deze uitwerking van de burgerschapsopdracht wil de overheid het belang van de mbo-instelling als oefenplaats voor burgerschap benadrukken en tot integraal onderdeel van de burgerschapsopdracht maken. Dit draagt eraan bij dat studenten tot persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling komen.

Het bevoegd gezag heeft de verantwoordelijkheid om basiswaarden van de democratische rechtsstaat structureel onderdeel uit te laten maken van de cultuur binnen de instelling. Daar hoort ook bij dat uitingen van het bevoegd gezag hiermee in lijn moeten zijn.

Studenten worden geen houdingen voorgeschreven en ze worden daarop ook niet geëxamineerd. Wel wordt van mbo-instellingen gevraagd dat zij het inzicht van studenten in de betekenis en toepassing van basiswaarden van de democratische rechtsstaat stimuleren. Dit draagt eraan bij dat de student de eigen positie bepaalt en inzicht ontwikkelt in de kaders die door basiswaarden van de democratische rechtsstaat worden gecreëerd. De mbo-instelling behoudt vrijheid om zelf te bepalen hoe zij invulling geeft aan deze deugdelijkheidseis.

Net als de hiervoor beschreven maatregelen is het voornemen van OCW dat de wet per 1 augustus 2027 van kracht wordt.

---

¹⁸ <https://www.internetconsultatie.nl/burgerschapsopdrachtweb/b1>

¹⁹ <https://wetgevingskalender.overheid.nl/regeling/WGK025579/documenten/Raad%20van%20StateAdviesaanvraag%20aanhangig%20bij%20Raad%20van%20State/1>

²⁰ In het oorspronkelijke wetsvoorstel hield de bepaling in dat de mbo-instelling moet zorgen voor een **veilige** omgeving waarin de student wordt gestimuleerd te oefenen met het zich verhouden tot en handelen volgens basiswaarden van de democratische rechtsstaat. In het wetsvoorstel zoals dat voor advies aan de Raad van State is voorgelegd, is het woord 'veilige' geschrapt. De verplichting om te zorgen voor sociale veiligheid in het vervolgonderwijs (mbo, hbo en wo) krijgt een plek in een separaat wetsvoorstel dat momenteel in voorbereiding is en naar verwachting in het voorjaar van 2026 in internetconsultatie zal gaan.

2.2 Wettelijke kaders burgerschap voortgezet onderwijs

Kerdoelen onderbouw VO 2006

Huidige kerndoelen

Kerdoelen vormen de wettelijke kaders voor de onderwijsinhoud en laten op hoofdlijnen zien wat belangrijk is om leerlingen mee te geven.²¹ In het Besluit kerndoelen onderbouw VO van 7 juni 2006 zijn 65 kerndoelen opgenomen, verdeeld over zeven 'onderdelen' (leergebieden): Nederlands, Engels, rekenen en wiskunde, mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur en bewegen en sport. Er is tot nu toe geen specifiek curriculum voor burgerschap in het funderend onderwijs. De bestaande kerndoelen bevatten echter wel inhouden die aansluiten op burgerschap. In de Handreiking burgerschap funderend onderwijs (2021)²² heeft SLO burgerschapsrelevante kerndoelen benoemd; die komen voor de onderbouw van het VO met name uit het leergebied Mens en Maatschappij (M&M) en het leergebied Nederlands (NL). In bijlage 3 zijn deze door SLO als burgerschapsrelevant aangemerkte kerndoelen voor de onderbouw van het VO opgenomen.

Actualisatie van de kerndoelen voor de onderbouw VO

De kerndoelen voor de onderbouw van het VO worden geactualiseerd omdat de huidige kerndoelen globaal zijn geformuleerd en weinig houvast blijken te bieden aan scholen en leraren. Er is een wens tot samenhang, terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke en maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Het ministerie van OCW gaf SLO in 2022 de opdracht om samen met het onderwijsveld de kerndoelen te actualiseren. De leergebieden Nederlands en rekenen en wiskunde zijn als eerste geactualiseerd. Burgerschap en digitale geletterdheid volgden. De keuze om deze vakken en leergebieden als eerste te actualiseren komt voort uit de wens om basisvaardigheden te versterken.²³

Het document Definitieve conceptkerndoelen burgerschap omvat kerndoelen voor het po, so, vo en vso. Om een doorlopende leerlijn te stimuleren zijn de domeinen en titels van de kerndoelen voor burgerschap voor elk van deze onderwijssectoren gelijk. Er worden drie domeinen onderscheiden met elk één kerndoel:

Domein: democratische oefenplaats

- Kerndoel 18: De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats.
Dit is een aanboddoel, gericht op de school.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat

- Kerndoel 19: De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat.
Dit is een hybride kerndoel, gericht op leerlingen (beheersing en ervaring). Het bestaat uit twee doelzinnen:
19A De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.
19B De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.

Domein: vormgeven aan democratische en maatschappelijke betrokkenheid

- Kerndoel 20: De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.
Ook dit is een hybride kerndoel dat twee doelzinnen omvat:
20A De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.
20B De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.

Net als de nieuwe kwalificatie-eisen voor burgerschap in het mbo bestaan de kerndoelen voor het VO uit:

- Een doelzin die duidelijk maakt wat van de school of leerling wordt verwacht aan aanbod, kennis, vaardigheden en/of houdingen.
- Een uitwerking van de doelzin, ingeleid door 'Het gaat hierbij om'
- In de fase van het beproeven van de kerndoelen omvatten de kerndoelen – zoals bij de nieuwe kwalificatie-eisen burgerschap voor het mbo – illustraties, ingeleid door 'te denken valt aan'. Deze zijn in de publicatie vervallen en worden inhoudelijk uitgewerkt in leerlijnen.

²¹ Ministerie van OCW. *Besluit Kerndoelen onderbouw VO*. (2006).

²² Laan, A. van der, Kampman, L & Gelinck, C. (2021). *Handreiking burgerschap funderend onderwijs. Doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap*. SLO.

²³ Driebergen, M., Kampman, L. & Oberink, M. (2025). *Definitieve conceptkerndoelen burgerschap. Juli 2025. Inclusief toelichtingsdocument*. SLO.

Het volgende schema bevat de uitwerking van een van de doelzinnen (uit kerndoel 19). De uitwerking van elk van de kerndoelen voor het VO is opgenomen in bijlage 4.

Domein: samenleven in een democratisch rechtsstaat	
Kerndoel 19 - De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat	
<p><i>Doelzin:</i></p> <p>A De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat</p>	<p><i>Het gaat hierbij om:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • inzicht tonen in hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken en beschermen; • redeneren over hoe basiswaarden van de democratische rechtsstaat en vrijheden, zoals vastgelegd in de Grondwet, met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten, gelijkwaardige behandeling en ethische oordeelsvorming; • reflecteren op het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat voor de samenleving en het eigen leven.

Examenprogramma's bovenbouw vo²⁴

Huidige examenprogramma's

Examenprogramma's en het Referentiekader Taal en Rekenen gelden als het landelijk curriculum voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso). In de Regeling examenprogramma's voortgezet onderwijs²⁵ worden examenprogramma's vastgesteld voor het voortgezet onderwijs. De regeling trad op 1 augustus 2007 in werking. Iedere keer als een examenprogramma wordt gewijzigd c.q. een nieuw examenprogramma wordt ingevoerd, wordt deze regeling aangepast. Per schoolsoort (vwo, havo, vmbo) en per vak worden examenprogramma's geformuleerd.

Uit de Handreiking burgerschap funderend onderwijs (SLO, 2021) komt naar voren dat veel vakken relevant zijn voor burgerschap, waaronder maatschappijleer, Nederlands, CKV en kunst, levensbeschouwing, godsdienst, filosofie, geschiedenis en aardrijkskunde. Bijlage 5 bevat de korte typering per vak uit de handreiking. Er bestaat op gedetailleerd niveau (domeinen, eindtermen) geen overzicht van de verwantschap met burgerschap.

Het vak *maatschappijleer* is in het bijzonder relevant voor burgerschap, vanwege de inhoudelijke verwantschap en ook omdat het als enige mens- en maatschappijvak verplicht is in vmbo, havo en vwo, in alle profielen: iedere vo-leerling in de bovenbouw krijgt maatschappijleer. Het vak heeft de status van school-examenvak. Dat wil zeggen dat het meetelt in de diplomering, maar niet met een centraal eindexamen wordt afgesloten. Daarnaast maakt maatschappijleer op havo en vwo onderdeel uit van het zogenoemde 'combinatiecijfer'. Het aantal lessen is niet per se voorgeschreven. In havo en vwo zijn er wel 120 studielasturen voorgeschreven.

In het havo en vwo worden bij het vak maatschappijleer vijf domeinen onderscheiden:

- A. vaardigheden
- B. rechtsstaat
- C. parlementaire democratie
- D. verzorgingsstaat
- E. pluriforme samenleving

Elk domein is onderverdeeld in subdomeinen, zie bijlage 6 voor een overzicht.

²⁴ Conform de afspraak met de Onderwijsinspectie beschrijven we hierna de examenprogramma's in relatie tot het thema burgerschap. In het voorstel voor de te peilen domeinen en competenties (hoofdstuk 5) zijn de examenprogramma's echter niet betrokken. Deze keuze is toegelicht in paragraaf 5.2.

²⁵ <https://wetten.overheid.nl/BWBR0022061/2025-02-12>, geraadpleegd op 18 november 2025.

In het vmbo is de examenstof van het vak maatschappijleer onderverdeeld in 7 exameneenheden, waarbij de eindtermen kunnen verschillen per vmbo-leerweg (BL, KLB en TL/GL). De exameneenheden zijn:

1. oriëntatie op leren en werken
2. basisvaardigheden
3. leervaardigheden in het vak maatschappijleer
4. cultuur en socialisatie
5. sociale verschillen
6. macht en medezeggenschap
7. beeldvorming en stereotypering

Naast maatschappijleer krijgt een deel van de leerlingen in de bovenbouw van het vo ook maatschappijkunde of maatschappijwetenschappen:

- *Maatschappijkunde* is een vak in de bovenbouw van het vmbo. Het vak kan worden gekozen als profielgebonden vak in het profiel Zorg en welzijn en in het vrije keuzedeel. Dat geldt voor alle leerwegen. Het vak wordt afgesloten met een centraal examen.
- *Maatschappijwetenschappen* is in het havo en vwo een keuzeprofielvak in de profieldelen Cultuur & Maatschappij en Economie & Maatschappij en een vak in het vrije deel. Maatschappijwetenschappen kent zowel een centraal examen als een schoolexamen.

In vergelijking met het vak maatschappijleer zijn deze beide vakken meer kwalificerend en minder burgerschapsvormend van aard.

Actualiseren examenprogramma's

In september 2024 zijn nieuwe conceptprogramma's voor maatschappijleer verschenen.²⁶ Aanleiding voor de vernieuwing was dat de eindtermen uit 2007 leraren, schoolleiders en andere direct betrokkenen te weinig houvast geven om onderwijs en toetsing vorm te geven. De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen bevatten die leerlingen aan het einde van het vo minimaal bereikt moeten hebben. In tegenstelling tot de vorige generatie gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen.

De concepteindtermen verschillen deels tussen de schoolsoorten en leerwegen in het voortgezet onderwijs. De domeinen en subdomeinen zijn echter gelijk:

Domein A Vaardigheden

- Subdomein A1 Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden
- Subdomein A2 Vakspecifieke benaderingswijze en maatschappelijke en politieke vraagstukken
- Subdomein A3 Oriëntatie op studie en beroep

Domein B Democratische waarden en grondrechten

- Subdomein B1 Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten

Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen

- Subdomein C1 Vraagstukken
- Subdomein C2 Cultuur, socialisatie en identiteit
- Subdomein C3 Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving
- Subdomein C4 Sociaal handelen

Domein D Politiek en macht

- Subdomein D1 Vraagstukken
- Subdomein D2 Macht en politieke stelsels
- Subdomein D3 Werking van democratie en politiek
- Subdomein D4 Politiek handelen

Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid

²⁶ SLO heeft in september 2024 vijf documenten met conceptexamenprogramma's maatschappijleer gepubliceerd: voor het vmbo-bb, vmbo-kb, vmbo gl/tl, havo en vwo. Daarnaast is een toelichtingsdocument opgeleverd, zie Kampman, L. & Noordink, H. (2024). *Toelichtingsdocument conceptprogramma's maatschappijleer voor vmbo, havo en vwo. September 2024*. SLO.

- Subdomein E1 Vraagstukken
- Subdomein E2 Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat

De concept examenprogramma's maatschappijleer worden in schooljaar 2025-2026 in een aantal vo-scholen beproefd op bruikbaarheid en haalbaarheid. Na deze try-out worden definitieve conceptprogramma's opgesteld. De verwachting is dat de nieuwe examenprogramma's met ingang van schooljaar 2028-2029 van kracht worden.

Wettelijke opdracht burgerschap voor het funderend onderwijs

Sinds 1 augustus 2021 gelden nieuwe wettelijke eisen voor het bevorderen van burgerschap in het primair, voortgezet en speciaal onderwijs.²⁷ Deze wettelijke opdracht om 'actief burgerschap en sociale cohesie' te bevorderen, verduidelijkt de burgerschapsopdracht voor het funderend onderwijs uit 2006. De nieuwe wettelijke eisen geven duidelijkere richtlijnen aan scholen over wat van hen wordt verwacht met betrekking tot burgerschapsonderwijs.

In het funderend onderwijs stelt de wet eisen aan de minimale inhoud, onderwijskundige uitgangspunten en de omgeving waarin het onderwijs wordt gegeven:

1. *De minimale inhoud.*

- Het bijbrengen van respect voor en kennis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en het (op school) handelen vanuit deze waarden is een belangrijke wettelijke eis. Dat basiswaarden bevorderd moeten worden, impliceert dat andere uitingen van de school daarmee niet in strijd mogen zijn. De basiswaarden van de democratische rechtsstaat zijn, zoals de Grondwet aangeeft, vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit.
- Daarnaast moet het onderwijs aandacht geven aan het ontwikkelen van de sociale en maatschappelijke competenties die nodig zijn om deel te kunnen nemen aan de democratische Nederlandse samenleving. Het gaat daarbij om de sociale en maatschappelijke competenties zoals de school die kiest, en om de kerndoelen op het sociale en maatschappelijke domein die in de verschillende sectoren van het funderend onderwijs van toepassing zijn.

2. *Enkele onderwijskundige uitgangspunten voor de manier waarop die aspecten aan bod komen:*

- Het burgerschapsonderwijs moet doelgericht zijn. Dat betekent dat concrete leerdoelen nodig zijn, waarin zichtbaar is welke competenties de school met het onderwijs nastreeft, en dat inzicht nodig is in de resultaten van het onderwijs.
- Het burgerschapsonderwijs moet samenhangend zijn.
- Het burgerschapsonderwijs moet herkenbaar zijn. Dit betekent dat het onderwijsaanbod zoals de school dat zegt te willen geven, zichtbaar is in de praktijk.

3. *Eisen aan de omgeving waarin burgerschapsonderwijs gegeven wordt.*

Het zijn vergelijkbare eisen als in het wetsvoorstel voor de uitwerking van de burgerschapsopdracht in het mbo:

- De schoolcultuur moet in overeenstemming zijn met de basiswaarden van de democratische rechtsstaat.
- De omgeving moet leerlingen stimuleren om actief met de basiswaarden te oefenen en die in de praktijk te brengen.
- Het klimaat op school moet zo zijn dat iedereen zich veilig en geaccepteerd voelt.

2.3 Naar een doorlopende leerlijn voor burgerschap

In haar advies uit 2023 wijst de Expertgroep Burgerschap mbo op het belang van een doorlopende leerlijn op het gebied van burgerschap. Daarbij gaat het zowel om het burgerschapsonderwijs als om de burgerschapsopdracht van scholen. Ook de minister van OCW geeft in haar Kamerbrief van 3 juli 2023 aan in te zetten op het versterken van de doorlopende leerlijn burgerschap. Het traject om te komen tot een verduidelijking van de burgerschapsopdracht van het mbo, analoog aan die van het funderend onderwijs (2021),

²⁷ Wet ter verduidelijking van de burgerschapsopdracht, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2021-320.html>

is daar een voorbeeld van. Ook wordt, zoals beschreven in voorgaande paragrafen, bij het formuleren van kerndoelen in de verschillende onderwijssectoren een gelijk format gehanteerd.

Bij het formuleren van de definitieve conceptkerndoelen burgerschap voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs (inclusief so en vso)²⁸ was het mogelijk de doorlopende leerlijn voor deze onderwijssectoren ook in inhoudelijke zin integraal door te voeren. Het laten aansluiten van de doelen en thema's van het voortgezet onderwijs en het mbo is om verschillende redenen complexer. Zoals aangegeven gelden de kerndoelen burgerschap alleen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs; voor de bovenbouw geven examenprogramma's van de vakken richting aan het onderwijs. Daarnaast is zowel in het voortgezet onderwijs als in het mbo sprake van een overgangssituatie: de vernieuwing van de kerndoelen, examenprogramma's en kwalificatie-eisen is nog niet afgerond.

In het kader van de doorlopende leerlijn vanuit de onderbouw naar de bovenbouw van het voortgezet onderwijs heeft SLO in 2024 bij het ontwikkelen van de conceptexamenprogramma's voor maatschappijleer gekeken naar de verwantschap met de conceptkerndoelen voor burgerschap voor de onderbouw vo.²⁹ Het betrof nog niet de definitieve conceptdoelen burgerschap, die in juli 2025 zijn opgeleverd. De verwachting is dat na de try-out fase van de conceptexamenprogramma's maatschappijleer de verbinding zal worden gelegd met de definitieve conceptkerndoelen voor burgerschap. Gemikt wordt daarbij op eind 2026.

Er is nog geen exercitie geweest om de verwantschap tussen enerzijds de kerndoelen burgerschap en examenprogramma's in het vo en anderzijds de kwalificatie-eisen burgerschap in het mbo in kaart te brengen. Hiervoor bestaan vooralsnog ook geen concrete plannen.

2.4 Internationale afspraken en Europese kaders

De tekst in deze paragraaf is overgenomen uit de Domeinbeschrijving burgerschap in het funderend onderwijs.³⁰

In een aantal internationale verdragen is de verplichting vastgelegd dat deelnemende staten in hun onderwijs gericht bijdragen aan respect voor mensen- en kinderrechten. We noemen het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (IVESCR, 1966), het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie (1966), het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (1979), het Verdrag inzake de rechten van het kind (1990) en het VN-verdrag Handicap (2016). De Nederlandse overheid heeft zich door ondertekening van deze verdragen verplicht om serieuze inspanningen te verrichten op het gebied van mensenrechteneducatie en inclusiviteit. Genoemde verdragen zijn ook expliciet over een aantal andere kwesties die inhoudelijk raken aan burgerschap, zoals discriminatie, de rechten van vrouwen en meisjes, enzovoorts (Visser, 2018). De basiswaarden van de democratische rechtsstaat (verplicht in het funderend onderwijs en onderdeel van de voorgenomen wetgeving voor het mbo) zijn mede hierop gebaseerd en genoemde verdragsteksten gelden als onderdeel van de legitimatie daarvan.

Europees raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC)

De Raad van Europa heeft het Raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC) ontwikkeld (zie figuur 2.1). Dit raamwerk omvat beschrijvingen van competenties die burgers nodig hebben om te kunnen deelnemen aan een democratische cultuur en om vreedzaam met anderen te kunnen samenleven in cultureel diverse samenlevingen.

²⁸ Oberink, M., Laan, A. van der & Bartelds, H. (2024). *Burgerschap in het funderend onderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek (2026-2027). Primair onderwijs en speciaal onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs. September 2024. SLO.*

²⁹ Kampman, L. & Noordink, H. (2024). *Toelichtingsdocument conceptprogramma's maatschappijleer voor vmbo, havo en vwo. September 2024. SLO.*

³⁰ Oberink, M., Laan, A. van der & Bartelds, H. (2024). *Burgerschap in het funderend onderwijs. Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek (2026-2027). Primair onderwijs en speciaal onderwijs, onderbouw voortgezet onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs. September 2024. SLO.*

Het raamwerk is te gebruiken als een conceptueel fundament voor de ontwikkeling van curricula, didactieken en beoordelingssystematieken voor Democratisch Burgerschap en Mensenrechteneducatie. Het Raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur gaat uit van twintig competenties die leerlingen in staat stellen op een effectieve en adequate manier aan een democratische cultuur deel te nemen. De competenties zijn onderverdeeld naar drie waarden, zes attitudes, acht vaardigheden en drie soorten kennis en kritisch inzicht (Council of Europe, 2016).

De 20 competenties van het CDC-model

Figuur 2.1 Europees raamwerk met Competenties voor een Democratische Cultuur (CDC).

3 Uitgevoerd curriculum

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk staat in het teken van het *uitgevoerde* curriculum burgerschap in het mbo. We staan stil bij wat er bekend is over de praktijk van het burgerschapsonderwijs in het mbo. Voor de opbouw van dit hoofdstuk maken we gebruik van het curriculaire spinnenweb van Thijs en Van den Akker³¹, zoals weergegeven in figuur 3.1. We beschrijven of - en zo ja, welke - informatie beschikbaar is over de visie op leesvaardigheids- onderwijs, leeractiviteiten, docentrollen, bronnen en materialen, groeperingsvormen, leeromgeving, tijd en toetsing. De leerdoelen en -inhouden zijn reeds beschreven in hoofdstuk 2 (beoogd curriculum).

Figuur 3.1 Het curriculaire spinnenweb (bron: slo.nl)

Voor elk van de onderdelen is hierna eerst in kaart gebracht wat er verstaan wordt onder het betreffende onderdeel en hoe dit onderdeel er uit kan zien ('**Algemeen**'). Vervolgens beschrijven we wat er bekend is over de vormgeving van dit onderdeel in het mbo ('**In de praktijk**'). Deze aanpak is in navolging van de domeinbeschrijving leesvaardigheid mbo.³² We merken daarbij echter wel op dat er (anders dan bij leesvaardigheid) relatief weinig bekend is over de praktijk van het burgerschapsonderwijs in het mbo, waardoor het beeld dat we in dit hoofdstuk schetsen mogelijk wat fragmentarisch, soms ook te generaliserend is. Daarnaast maken we de kanttekening dat er in het afgelopen decennium veel is gebeurd in het veld rondom burgerschap en burgerschapsonderwijs, waardoor de bestudeerde literatuur mogelijk niet altijd meer helemaal aansluit op de actuele situatie.

³¹ Thijs, A., & van den Akker, J. (2009). *Leerplan in ontwikkeling*. SLO

³² Gijssels, M., Swart, N., Van Helvoirt, D., & Gubbels, J. (2024). *Domeinbeschrijving leesvaardigheid. Ten behoeve van peilingsonderzoek in het mbo*. Expertisecentrum Nederlands.

3.2 Visie op burgerschapsonderwijs in het mbo

Algemeen

In theorie geeft een visie op burgerschapsonderwijs richting aan alle onderdelen van het curriculaire spinnenweb. Denk daarbij aan leerdoelen en leerinhouden (zie ook hoofdstuk 2), maar ook aan het curriculum als geheel, de didactiek en bijbehorende docentrollen, het leerstofaanbod en de leeromgeving. Daarnaast kan zo'n visie houvast bieden bij onderwijsverbeteringen en bij het maken van keuzes op instellings-, college- en klasniveau. Vanuit een duidelijke visie kan een mbo-instelling gericht werken aan de persoonsvorming, kennis- en vaardigheidsontwikkeling en maatschappelijke toerusting van studenten. De visie op burgerschapsonderwijs sluit logischerwijs aan bij de drievoudige opdracht van het mbo: het bevorderen van goed burgerschap, het voorbereiden op doorstroom naar een vervolgopleiding en het kwalificeren voor het beroep. Deze opdracht helpt instellingen de functie en inrichting van het burgerschapsonderwijs te bepalen. Bij doorstroom naar een vervolgopleiding (naar een hoger mbo-niveau of naar het hbo) zijn deels andere competenties nodig dan voor deelname aan de samenleving of voor beroepsvoorbereiding.

Op de website van het Expertisepunt Burgerschap staan verschillende documenten die instellingen kunnen helpen met het opstellen van een visie voor burgerschap, of documenten over de kwaliteitsborging en wet- en regelgeving.³³

In de praktijk

Uit de evaluatie van de Burgerschapsagenda mbo 2017-2021³⁴ blijkt dat een groot deel van de onderzochte mbo-instellingen naar eigen zeggen een visie op burgerschapsonderwijs heeft geformuleerd (71%) of bezig is deze te ontwikkelen (16%). Deze situatie is gedurende de jaren van de burgerschapsagenda weinig veranderd. In recenter onderzoek naar de wijze waarop in het onderwijs wordt gestuurd op de basisvaardigheden constateert de Inspectie dat ruim de helft van de mbo-instellingen 'in sterke mate' een visie op burgerschapsonderwijs heeft, terwijl dat geldt voor een derde deel van de mbo-besturen. Dat betekent tevens dat mbo-besturen niet altijd met hun opleidingen over burgerschap in gesprek gaan of de opleidingen op dit vlak stimuleren.³⁵

Als mbo-instellingen beschikken over een practoraat Burgerschap leidt dat over het algemeen tot meer aandacht voor een meer uitgesproken visie op burgerschapsonderwijs. Tegelijkertijd is er ook sprake van grote verschillen, zowel tussen docenten als binnen docententeams van mbo-instellingen. Ofschoon mbo-docenten vaak zeer gemotiveerd zijn, ontbreekt het door het grote aantal personeelwisselingen vaak aan een stabiel netwerk en dito visie.³⁶

Positionering van burgerschapsonderwijs

Als het gaat om de *positionering* van burgerschapsonderwijs in het mbo zijn er in de literatuur twee stromingen zichtbaar. De verschillen hiertussen zijn vooral terug te voeren op de vraag in welke mate burgerschap geïntegreerd moet worden in het beroepsgerichte onderwijs. Voorstanders van beroepsgericht burgerschapsonderwijs benoemen onder meer dat dit beter aansluit bij de interesse van studenten, en dat burgerschap in de beroepscontext meer betekenis krijgt. Tegenstanders stellen dat er een risico is dat burgerschap ondergesneeuwd raakt wanneer het te sterk geïntegreerd wordt met andere vakken. Zij vrezen dat dit leidt tot te weinig diepgang in het burgerschapsonderwijs, in het bijzonder bij gevoelige onderwerpen of specifieke kennisaspecten, zoals het thema democratie en rechtstaat, en pleiten dus voor beroepsonafhankelijk burgerschapsonderwijs.³⁷ Op dit moment is er onvoldoende empirische kennis beschikbaar om de discussie te beslechten. Behalve met beroepsgerichte vakken kan burgerschapsonderwijs overigens ook geïntegreerd

³³ <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/middelbaar-beroepsonderwijs/beleid-en-regelgeving/>

³⁴ Boer, P. den., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. KBA Nijmegen

³⁵ Inspectie van het Onderwijs (2023). *Sturing op de basisvaardigheden. Onderzoekresultaten en aanbevelingen*.

³⁶ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

³⁷ Boer, P. den., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. KBA Nijmegen

worden met generieke vakken zoals Nederlands (zie bij leerdoelen en -inhouden) of met loopbaanoriëntatie en begeleiding (LOB).

Onder de mbo-instellingen zelf is sprake van een toenemende consensus over de positionering van het burgerschapsonderwijs, al kunnen hieraan zowel intrinsieke overwegingen ten grondslag liggen als de behoefte om sturingsproblemen op te lossen. Er lijkt in ieder geval behoefte aan een vak burgerschap waarin expliciet ook de verbinding met het beroep wordt gelegd, bijvoorbeeld bij het bespreken van beroepsdilemma's. Dit maakt het onderwijs voor studenten aansprekender, waardoor ze mogelijk meer leren. Men acht het derhalve wenselijk burgerschapsinhoud te integreren in de beroepsgerichte vakken — zowel vooraf gepland (om samenhang in het curriculum te waarborgen en verdringing door vakinhoud te voorkomen) als spontaan (om in te kunnen spelen op actuele ontwikkelingen).^{38,39,40} Wel kan de behoefte nog verschillen per opleiding; in de sectoren zorg en welzijn bijvoorbeeld wordt burgerschap vaker geïntegreerd in het beroepsgerichte curriculum dan in de sector techniek.⁴¹ Ongeacht de al dan niet geïntegreerde aanpak wordt burgerschapsonderwijs in de meeste mbo-opleidingen als apart vak aangeboden: volgens de JOB-monitor van 2024 geldt dat voor de helft van de mbo-studenten; tien procent geeft aan dat burgerschap wordt gecombineerd met loopbaanbegeleiding (LOB).⁴²

3.3 Leerdoelen, leerinhoud en leeractiviteiten

Leerdoelen

Algemeen

Zoals benoemd is in hoofdstuk 2 zijn in het basisdeel van alle mbo-kwalificatiedossiers de eisen voor Loopbaan & Burgerschap opgenomen. De kwalificatie-eisen zijn als bijlage opgenomen in het Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen (EKB WEB). Burgerschapsonderwijs wordt wettelijk geborgd via dit dossier, wat betekent dat mbo-instellingen aandacht moeten besteden aan burgerschapsvorming en op basis hiervan leerdoelen kunnen opstellen. De vier dimensies van burgerschap — politiek-juridisch, economisch, sociaal-maatschappelijk en vitaal — vormen dus belangrijke kaders voor het formuleren van leerdoelen. Experts wijzen daarbij op de overlap met de leerdoelen in het kader van het vak Nederlands (in aansluiting op niveau 2F en 3F van het referentiekader Nederlands), zoals het kunnen voeren van een dialoog over complexe thema's als discriminatie en vrijheid van meningsuiting.⁴³

In de praktijk

Mbo-besturen en -opleidingen hebben naar eigen zeggen even vaak doelen voor burgerschap als voor taal of rekenen geformuleerd. Bij doorvragen noemen ze vooral doelen van algemene aard, zoals studenten voorbereiden op deelname aan de maatschappij, hen opleiden tot wereldburgers of kritisch leren nadenken. Ook geven veel mbo-opleidingen aan dat ze zich richten op de voorgeschreven dimensies van burgerschap: de politiek-juridische, economische en sociaal-maatschappelijke dimensie en de dimensie vitaal burgerschap.⁴⁴

De instellingen bepalen over het algemeen zelf aan welke doelen ze de meeste aandacht geven; op sommige mbo-instellingen is vitaal burgerschap bijvoorbeeld het minst belangrijk, op andere instellingen juist het

³⁸ Boer, P. den., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. KBA Nijmegen.

³⁹ Guérin, L., Beskers, E., Bosma, K., Maat, L. van de & J. Poffers (2019). *Burgerschap als uitdaging*. Practoraat Burgerschap.

⁴⁰ Inspectie van het Onderwijs (2023). Sturing op de basisvaardigheden. Onderzoeksresultaten en aanbevelingen.

⁴¹ Boer, P. den., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. KBA Nijmegen

⁴² JOB. (2025). *2024 JOB-Monitor*. Verkregen van: <https://job.destaatvancreatie.nl/wp-content/uploads/2024/06/JOB-monitor-2024.pdf>

⁴³ Duyverman, R., Hoffman, I. & Zuurmond, A. (2021). Kritische professionals. Burgerschap, beroepsvoorbereiding en kritisch denken in het mbo. In: *Levende talen Magazine*, 2021, 5, 24-29.

⁴⁴ Inspectie van het Onderwijs (2023). Sturing op de basisvaardigheden. Onderzoeksresultaten en aanbevelingen.

belangrijkste doel.⁴⁵ Dit is afhankelijk van (de richting van) de opleiding, maar ook van studentenpopulaties. Studenten in het mbo vormen een diverse populatie, onder andere qua leeftijd, vooropleiding en onderwijsbehoefte. Deze variatie beïnvloedt direct welke burgerschapscompetenties al aanwezig zijn en welke ondersteuning nodig is.⁴⁶ Algemeen wordt aangenomen dat de motivatie voor en effectiviteit van het burgerschapsonderwijs wordt vergroot als deze aansluit bij het beroep en de persoonlijke leefwereld.⁴⁷ Uit de JOB-monitor 2024 blijkt overigens dat het voor 38 procent van de mbo-studenten duidelijk is wat ze moeten leren bij/van burgerschapsonderwijs; voor circa drie op de tien studenten is dat juist niet het geval.⁴⁸

Leerinhoud

Algemeen

De kwalificatie-eisen (zie hoofdstuk 2) geven tevens richting aan de leerinhoud van burgerschapsonderwijs op het mbo. Ook de keuze van instellingen om het burgerschapsonderwijs te integreren in beroepsgericht onderwijs of generieke vakken zoals Nederlands of LOB bepaalt mede de leerinhouden van het burgerschapsonderwijs.⁴⁹

In de praktijk

De Inspectie van het Onderwijs constateerde in 2016 dat er onvoldoende kennis was onder mbo-instellingen over hoe burgerschapsonderwijs geïntegreerd kan worden in het curriculum.⁵⁰ Ander onderzoek in hetzelfde jaar liet zien dat de grote hoeveelheid onderwerpen in de kwalificatie-eisen voor burgerschap het bemoeilijkt om deze allemaal in het curriculum te laten passen.⁵¹ Meer recentelijk typeert de inspectie de vormgeving van het burgerschapsonderwijs in het mbo als zeer verschillend; van 'een doordacht programma' tot 'zoekende wat burgerschap zou moeten inhouden'.⁵²

Mbo-studenten zelf stellen dat politieke thema's (94% van de studenten) en sociaal-maatschappelijke thema's (89%) het vaakst aan bod komen bij burgerschapsonderwijs. De andere twee burgerschapsdimensies, economisch en vitaal burgerschap, maken volgens hen minder vaak deel uit van de leerinhoud (67% resp. 62%). De studenten vinden zelf alle thema's overigens vrijwel even belangrijk; van ieder thema geeft circa tachtig procent aan dit (zeer) belangrijk te vinden.⁵³

De thema's die aan bod komen tijdens het burgerschapsonderwijs komen voor een groot deel overeen met wat de studenten ook graag zouden willen bespreken tijdens deze lessen. Alleen het thema *omgaan met geld* komt minder aan bod dan de studenten zouden willen.⁵⁴

⁴⁵ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁴⁶ Holman, C., Dijkstra, A., & Daas, R. (2021). *Het meten van burgerschapscompetenties in het mbo*. Pedagogische Studiën.

⁴⁷ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁴⁸ JOB. (2025). *2024 JOB-Monitor*. Verkregen van: <https://job.destaatvancreatie.nl/wp-content/uploads/2024/06/JOB-monitor-2024.pdf>

⁴⁹ Duyverman, R., Hoffman, I. & Zuurmond, A. (2021). Kritische professionals. Burgerschap, beroepsvoorbereiding en kritisch denken in het mbo. In: *Levende talen Magazine*, 2021, 5, 24-29.

⁵⁰ Inspectie van het Onderwijs. (2016). *Burgerschap op school. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage*.

⁵¹ Elfering, S., Boer, P. den, & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. KBA Nijmegen en ResearchNed

⁵² Inspectie van het Onderwijs (2023). Sturing op de basisvaardigheden. Onderzoeksresultaten en aanbevelingen.

⁵³ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁵⁴ Elfering, S., Boer, P. den, & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. KBA Nijmegen en ResearchNed.

Leeractiviteiten

Algemeen

De leeractiviteiten die in het kader van burgerschap in het mbo worden aangeboden kunnen erg divers zijn; niet alleen tussen maar ook binnen de instellingen.⁵⁵ Dat kan bijvoorbeeld afhankelijk zijn van de identiteit, bestuurlijke visie en doelgroep van de opleiding. Ook de docenten en het team spelen vaak een rol.

In de praktijk

De concrete invulling van burgerschapsonderwijs blijkt zelden centraal geregeld (anders dan bijvoorbeeld de leerdoelen) en verschilt daardoor dikwijls per opleiding of team. Ook kan er diversiteit ontstaan bij het doorvertalen van centraal vastgesteld burgerschapsbeleid naar het decentrale niveau. Wel is er vaker sprake van samenwerking wanneer opleidingen inhoudelijk dicht bij elkaar liggen.⁵⁶ Ofschoon de kwalificatie-eisen niet differentiëren naar niveau of leerweg (zie hoofdstuk 2) maken docenten vaak wel de keuze om te differentiëren naar niveau; meestal om beter aan te sluiten bij de belevingswereld van studenten. In de handreiking voor het werken met kwalificatie-eisen worden hiervoor tips gegeven.⁵⁷

Sommige opleidingen kiezen bij de invulling van het burgerschapsonderwijs voor een integrale aanpak. Het wordt dan een onderdeel van de beroepsvakken en/of de stage-opdrachten, soms zonder verdere verplichtingen. Andere opleidingen kiezen ervoor om 'burgerschapsdagen' of een 'burgerschapsweek' te organiseren met workshops en andere activiteiten die aan burgerschap raken. De dimensie vitaal burgerschap wordt vaak ondergebracht bij sport. Het bevorderen van kritische denkvaardigheden wordt vooral onder de aandacht gebracht via groepsgesprekken of -discussie, meestal aan de hand van de actualiteit. Ook sociaal-culturele vaardigheden worden geoefend in groepsgesprekken en/of in een-op-een-gesprekken.⁵⁸

3.4 Docentrollen

Algemeen

Uit onderzoek weten we dat docenten de grootste invloed op de leerprestaties van leerlingen hebben.⁵⁹ De professionele achtergrond van docenten burgerschap is echter zeer divers door het ontbreken van vakspecifieke bevoegdheidseisen (zie hoofdstuk 2), al moeten ze uiteraard voldoen aan de algemene mbo-eisen voor docentbekwaamheid en hebben ze bij voorkeur een relevante opleiding (c.q. bijscholing) gevolgd.^{60,61} Er zijn diverse publicaties uitgebracht over het gewenste profiel van docenten burgerschapsonderwijs. Hieruit komt vooral naar voren dat een docent burgerschap kennis moet hebben van de verschillende deeldomeinen en moet kunnen meebewegen met maatschappelijke ontwikkelingen en discussies. De docent moet alle dimensies van burgerschap aan bod laten komen. Qua vaardigheden en houdingen moet de burgerschapsdocent de studenten ondersteunen in hun persoonlijke vorming, kritisch denken stimuleren, studenten uitnodigen in gesprek te gaan en na te denken over waarden en hen helpen zelf keuzes te maken. De docent moet hiervoor een open en positieve houding hebben, verbinding zoeken met de studenten en een veilig gespreksklimaat creëren.⁶² Ook heeft een docent burgerschap een voortdurende ontwikkeltaak, die

⁵⁵ Elfering, S., Boer, P. den, & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. KBA Nijmegen en ResearchNed.

⁵⁶ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁵⁷ *Burgerschap in beweging. Handreiking nieuwe kwalificatie-eisen Burgerschap*. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/nieuwsartikel/handreiking-nieuwe-kwalificatie-eisen-burgerschap/>

⁵⁸ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁵⁹ Ekens, T., Herder, A., & van Silfhout, G. (2021). *Leesvaardigheid onderbouw vo: Domeinbeschrijving ten behoeve van peilingsonderzoek*. SLO.

⁶⁰ Groot, A., Voskamp, H., Wolf, M., & van Drie, E. (2023) *Professionele achtergrond van mbo-docenten basisvaardigheden en burgerschap*. ECBO.

⁶¹ Visser, M. de, Leest, B., Bruggink, M., Lodewick, L., Boer, P. den, Koutamanis, E. (2025). *Uniforme opleidingseisen mbo-docenten basisvaardigheden*. Researchned, KBA Nijmegen en Expertisecentrum Nederlands

⁶² Bokdam, J., Weijers, S., & Ridder, D. de. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo*. Oberon.

inhoudt dat de docent een op de doelgroep afgestemd, gevarieerd onderwijsprogramma aanbiedt, met individuele en groepsactiviteiten, lessen binnen en buiten de school, theorie en werkplekleren.⁶³

Tussen én binnen mbo-instellingen kunnen visie, vorm en inhoud van burgerschapsonderwijs sterk verschillen, mede beïnvloed door actualiteit en beroepsperspectief. Ook sluiten de maatschappelijke thema's die aan bod komen in het burgerschapsonderwijs en de belevingswereld van studenten niet altijd op elkaar aan. Hierdoor is verbinding soms moeilijk te maken: studenten zijn minder gemotiveerd, omdat ze niet zien wat het voor hen betekent. Ook de diversiteit binnen de mbo-studentenpopulatie kan een uitdaging vormen, vooral als deze gepaard gaat met conflicterende meningen en spanningen bij (bijvoorbeeld) politiek gevoelige onderwerpen.⁶⁴

Het bevorderen van verbondenheid door de docenten is essentieel. In klassen waar verbondenheid ervaren wordt, durven jongeren gemakkelijker voor hun mening uit te komen, voelen zij zich vrij om hierover te discussiëren en om te participeren in het burgerschapsonderwijs, tonen zij meer interesse en voelen zij zich sterker betrokken bij democratische doelen.⁶⁵ Momenteel loopt er onderzoek naar effectief burgerschapsonderwijs over maatschappelijk gepolariseerde vraagstukken.⁶⁶

Aansluitend op de competenties die vereist worden van docenten burgerschap worden er in de literatuur verschillende rollen benoemd die een docent burgerschap kan aannemen. In Tabel 3.1 wordt een (niet uitputtend) overzicht gegeven. Veel van de vereiste competenties zijn overigens van toepassing op alle docenten in het mbo, aangezien burgerschapsvorming niet alleen in het burgerschapsonderwijs plaatsvindt.^{67,68} Daarom is het van belang dat al het onderwijspersoneel op een mbo-instelling zich bewust is dat zij invloed hebben op het schoolklimaat, de burgerschapsvormende praktijken op een school en het bevorderen van kritisch denken bij studenten.

---

⁶³ MBO Raad. (2016). *Het kwalificatiedossier van de mbo-docent*. MBO Raad.

⁶⁴ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁶⁵ Campbell, D. E. (2008). Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. *Political Behavior*, 30(4), 437-454; Flanagan, C. A., Cumsille, P., Sukhdeep, G., & Gallay, L. S. (2007). School and community climates and civic commitments: Patterns for ethnic minority and majority students. *Journal of Educational Psychology*, 99, 421-431

⁶⁶ Zie ook: <https://www.nro.nl/onderzoeksprojecten/effectief-burgerschapsonderwijs-over-maatschappelijk-gepolariseerde-vraagstukken>

⁶⁷ Bokdam, J., Weijers, S., & Ridder, D. de. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo*. Oberon.

⁶⁸ <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/professionaliseringsitem/schurende-gesprekken-oefeningen-in-empathie/>.

Tabel 3.1 - Overzicht mogelijke rollen van docent burgerschap

Rol	Korte omschrijving
1. Katalysator van subjectificatie	Studenten begeleiden naar kritische, autonome burgers ⁶⁹
2. Gespreksleider/ dialoogfacilitator	Democratische dialogen faciliteren; gesprekken over gevoelige thema's veilig maken ^{70,71}
3. Maatschappelijke/morele gids	Waarden en ethische dilemma's bespreken; koppeling maken met beroepspraktijk ⁷²
4. Expert/kennisbron	Feitelijke burgerschapskennis overbrengen; actuele maatschappelijke thema's uitleggen ⁷³
5. Coach kritisch denken	Redeneringen expliciteren en verdiepen; studenten stimuleren tot kritisch en moreel denken; houding en gedrag tonen ^{74,75}
6. Rolmodel	Democratische attitude zelf voorleven ⁷⁶
7. Curriculumontwerper	Burgerschapsactiviteiten ontwerpen en integreren ^{77,78}

In de praktijk

Uit onderzoek blijkt dat een deel van de mbo-opleidingen ervoor heeft gekozen burgerschapsonderwijs te laten verzorgen door een vast kernteam van docenten voor wie dit de hoofdtaak is. Elders wordt burgerschap vooral gegeven door docenten die dit doen naast hun hoofdfunctie in een ander vak, zoals Nederlands. Ook zijn er opleidingen met een gemengde aanpak: één of enkele 'kartrekkers' per school, sector of locatie hebben burgerschap als hoofdtaak en vervullen een coördinerende en initiërende rol in relatie tot de andere burgerschapsdocenten.⁷⁹ Volgens een ander onderzoek komt de combinatie LOB en burgerschap het meest voor.⁸⁰

⁶⁹ Bokdam, J., Weijers, S., & Ridder, D. de. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo*. Oberon.

⁷⁰ Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Waddington, D. I., Wade, C. A., & Persson, T. (2015). Strategies for Teaching Students to Think Critically. *Review Of Educational Research*, 85(2), 275–314. <https://doi.org/10.3102/0034654314551063>

⁷¹ Ten Dam, G., & Volman, M. (2004). Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies. *Learning and Instruction*, 14(4), 359-379, <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2004.01.005>.

⁷² Leeman, Y., Nieveen, N., de Beer, F., & van der Steen, J. (2020). Teachers as curriculum-makers: the case of citizenship education in Dutch schools. *The Curriculum Journal*, 31, 495-516. <https://doi.org/10.1002/curj.21>

⁷³ Teegelbeckers, J.Y., Nieuwelink, H., & Oostdam, R.J. (2025). How to teach for democracy? Identifying the classroom practices used by expert teachers of democracy. *Teaching and Teacher Education*, 157. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2025.104942>

⁷⁴ Abrami, P. C., Bernard, R. M., Borokhovski, E., Waddington, D. I., Wade, C. A., & Persson, T. (2015). Strategies for Teaching Students to Think Critically. *Review Of Educational Research*, 85(2), 275–314. <https://doi.org/10.3102/0034654314551063>

⁷⁵ Ten Dam, G., & Volman, M. (2004). Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies. *Learning and Instruction*, 14(4), 359-379, <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2004.01.005>.

⁷⁶ Nieuwelink, H., Rinnooy Kan, W., Rombout, F., & Teegelbeckers, J. Y. (2024). *Burgerschap: weten we wat we meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen*. Hogeschool van Amsterdam.

⁷⁷ Bokdam, J., Weijers, S., & Ridder, D. de. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo*. Oberon.

⁷⁸ Leeman, Y., Nieveen, N., de Beer, F., & van der Steen, J. (2020). Teachers as curriculum-makers: the case of citizenship education in Dutch schools. *The Curriculum Journal*, 31, 495-516. <https://doi.org/10.1002/curj.21>

⁷⁹ Boer, P. den., & Leest, B. (2021). *Evaluatie Burgerschapsagenda mbo 2017-2021*. KBA Nijmegen.

⁸⁰ Bokdam, J., Weijers, S., & Ridder, D. de. (2022). *Stappen in LOB en burgerschap. Professionalisering en kwaliteitsverbetering LOB en burgerschapsonderwijs mbo*. Oberon.

Vaak ligt er een mix van overwegingen ten grondslag aan de keuze wie burgerschapsonderwijs verzorgt, waarbij affiniteit met burgerschap het vaakst wordt genoemd. Ook 'uren over hebben' in de jaartaak speelt vaak een rol; bij ruim een derde van de docenten burgerschap was dit een belangrijke overweging. Bij het vormgeven van de lessen burgerschap ervaren veel docenten bepaalde belemmeringen, zoals het rooster, gebrek aan tijd en weinig ondersteuning vanuit de schoolleiding. Ook zien ze dat er weinig waardering is voor het vak, en in verlenging daarvan, voor hun rol als burgerschapsdocent. Hoewel docenten vaak wel de lessen aantrekkelijker willen maken voor studenten, door bijvoorbeeld gebruik te maken van actieve vormen, ontbreekt het hen daarbij aan middelen.⁸¹

Iets meer dan de helft van de studenten beoordeelt hun docent(en) burgerschap positief. Een even groot deel voelt zich veilig tijdens de lessen burgerschap.⁸²

3.5 Bronnen en materialen

Algemeen

Er zijn verschillende methodes burgerschapsonderwijs in omloop voor het mbo. In onderstaande tabel wordt een overzicht gegeven. De lijst is niet uitputtend.⁸³

Tabel 3.2 - Overzicht methodes burgerschap in het mbo

Overzicht selectie methodes (uitgever)
Thema's burgerschap (Malmberg)
WHY Burgerschap mbo (Creathon)
Burgerschap AAN (Codename Future)
De maatschappij dat zijn wij (Codename Future)
NU Burgerschap (Noordhoff)
Burgerschap Compact (Deviant)
VONK (Deviant)
ROUTE Loopbaan & Burgerschap (Eisma Edumedia)

Ter illustratie van de inhoud van de diverse methoden lichten we er hierna drie uit en geven daarvan een korte beschrijving, gebaseerd op de informatie die hierover op internet te vinden is. Verschillende uitgeverijen, waaronder Malmberg, Creathon, Noordhoff en Deviant, kondigen op hun website aan te werken aan de ontwikkeling van een nieuwe methode of het updaten van de huidige methode, zodat deze beter aansluit bij de nieuwe kwalificatie-eisen. Indien van toepassing is dit meegenomen in de beschrijving.

Thema's Burgerschap (Malmberg)

Van de methode 'Thema's Burgerschap' zal vanaf studiejaar 2026-2027 een vernieuwde versie verschijnen die (volgens de informatiebrochure) aan de hand van de vier thema's uit de nieuwe kwalificatie-eisen is opgebouwd en de aansluiting met de beroepspraktijk van de studenten opzoekt. Elk thema is opgebouwd uit dezelfde vijf componenten (hoofdstukken): Kennis (2x), Veranderbaarheid, Ervaringen en Standpuntbepaling en handelingsmogelijkheden. De methode biedt opdrachten binnen én buiten het klaslokaal aan. Van de vernieuwde methode zullen twee edities worden uitgebracht: een voor mbo-studenten entree en niveau 2, een voor mbo-studenten niveau 3 en 4. Het is onduidelijk of deze twee versies voor alle leerwegen kunnen

⁸¹ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut JOB. (2022). *Resultaten panelonderzoek burgerschap JOBmbo, 17 mei 2022*. Verkregen van:

<https://www.jobmbo.nl/wp-content/uploads/2022/05/JOBmbo-Resultaten-panelonderzoek-burgerschap.pdf>

⁸³ Een overzicht van lesmethodes burgerschap is ook te vinden op <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/uitgeverijen-met-lesmateriaal-burgerschap-mbo/>

worden gebruikt. Per thema zal de methode actuele opdrachten, waaronder portfolio-opdrachten en een thematoets omvatten.⁸⁴

Burgerschap AAN (Codename Future)

De methode 'Burgerschap AAN' is volledig digitaal, heeft een modulaire en thematisch opbouw en is ontwikkeld in samenspraak met het jongerenteam 'Young Reporters'. Welke thema's er in de methode worden behandeld is op de website niet toegelicht. Er wordt vermeld dat er modules beschikbaar zijn voor ieder niveau; of er ook gedifferentieerd kan worden naar leerweg is onduidelijk. Volgens de informatie op de website kan de docent gemakkelijk eigen materiaal toevoegen én bestaan er expertmodules die desgewenst kunnen worden toegevoegd. Aan deze expertmodules hebben samenwerkingspartners en maatschappelijke partners een bijdrage geleverd, waaronder de Belastingdienst, Anne Frank Stichting en Pensioen Federatie.⁸⁵

NU Burgerschap (Noordhoff)

De derde editie van 'NU Burgerschap' sluit aan bij de vernieuwde kwalificatie-eisen in het mbo. Aan de hand van acht thematische hoofdstukken worden de vier thema's van de kwalificatie-eisen besproken.⁸⁶ Het proefkatern van de derde editie laat zien dat er wordt stilgestaan bij kennis, veranderbaarheid, ervaring en standpunt en handelingsmogelijkheden bij ieder hoofdstuk. Dit komt terug in uitlegteksten, bronnen en opdrachten. Er zijn mogelijkheden om zowel binnen als buiten het klaslokaal opdrachten voor studenten uit te zetten, die bijdragen aan het portfolio van de studenten. De methode is ook (gedeeltelijk) digitaal beschikbaar. Alle hoofdstukken hebben dezelfde opbouw: er wordt gestart met een introductie, gevolgd door uitleg, leren en oefenen, extra oefenen (voor studenten die moeite hebben met het Nederlands worden hier begrippen getraind), evalueren en afronden. Noordhoff heeft daarnaast het platform 'NU Actueel' ontwikkeld, waar docenten de mogelijkheid krijgen om actueel lesmateriaal te downloaden. Elke week worden hier twee nieuwe artikelen geplaatst. Het is onduidelijk of deze methode voor alle mbo-niveaus en -leerwegen kan worden ingezet en in hoeverre de derde editie al op de markt is.

Verschillen tussen de methodes

Een analyse van de wijze waarop in de beschikbare lesmethodes democratische waarden en inhoud worden behandeld, wijst uit dat de verschillen klein zijn en dat de nationale context domineert.⁸⁷ Volgens de betreffende onderzoekers wordt democratie bovendien slechts beperkt gekoppeld aan de dagelijkse context van de studenten en wordt er weinig stilgestaan bij bestaande denkbeelden van studenten over de democratie.

Overige bronnen

Er bestaan verschillende websites die inspiratie en lesmateriaal bieden aan docenten burgerschap, zoals burgerschapmbo.nl, leslab.nl/tools en de Werkplaats Burgerschap.⁸⁸ Op deze websites zijn lessenreeksen of eenmalige lessen te vinden over verschillende thema's rond burgerschap. Op LesLab staan ook lessen die te maken hebben met loopbaanbegeleiding (LOB).

---

⁸⁴ Zie ook: <https://malmberg.nl/mbo/methodes/burgerschap/themas-burgerschap#uitproberen>. Geraadpleegd op 25-11-2025

⁸⁵ Zie ook: <https://codenamefuture.nl/lesmethodes/burgerschap-aan/>. Geraadpleegd op 25-11-2025

⁸⁶ Zie ook: <https://www.noordhoff.nl/middelbaar-beroepsopleiding/generiek/nu-burgerschap>. Geraadpleegd op 25-11-2025

⁸⁷ Nieuwelink, H., Teegelbeckers, J., Biçer, E., El Jafoufi, Y., Längin, V., Tütmez, F., & Schilder, C. (2025). Wat leren leerlingen en studenten over democratie? Een analyse van lesmethoden maatschappijleer en mbo-burgerschap. *Tijdschrift OnderwijsPraktijk Studies*, 3. DOI: 10.54657/TOPS.21566

⁸⁸ <https://www.burgerschapmbo.nl>, <https://www.leslab.nl/tools/gratis-lesmateriaal>, <https://werkplaatsburgerschap.nl/publicaties/>

Illustratie

Een voorbeeld van een lessenreeks die op het mbo ingezet kan worden voor burgerschapsonderwijs, is 'Wij maken het verschil' van de Universiteit van Humanistiek en mboRijnland.⁸⁹ Deze lessenreeks, gericht op het actief werken aan maatschappelijke en politieke vraagstukken, kan bijdragen aan het vergroten van het zelfvertrouwen van studenten om hun invloed uit te oefenen. Door authenticiteit, keuzevrijheid, externe samenwerking en succeservaringen ervaren zij dat 'hun stem telt'. Kanttekeningen bij deze benadering is dat uitvoering sterk afhankelijk is van tijd, begeleiding en verbinding met de buitenwereld.

In de praktijk

Uit onderzoek blijkt dat docenten burgerschap de beschikbare lesmethodes niet altijd passend vinden. De methodes worden als te theoretisch ervaren en te weinig verbonden met de beroepspraktijk van de studenten. Volgens de geraadpleegde docenten leidt dat tot minder motivatie bij studenten voor het vak.⁹⁰ Ook uit het onderzoek naar de BurgerschapsLabs blijkt dat de lessen burgerschap niet altijd zijn vormgegeven zoals docenten graag zouden willen.⁹¹ Ze hebben soms het gevoel zinloze lessen te geven die ook door studenten als zinloos worden ervaren. Dit komt doordat er (te) veel tijd wordt besteed aan theorie en (te) weinig betrokkenheid wordt ervaren op maatschappelijke problemen.

3.6 Groeperingsvormen en leeromgeving

Algemeen

De thema's rond burgerschap nodigen uit tot veel interactie en discussie tussen studenten onderling en tussen studenten en docenten. Qua leeromgeving liggen excursies, presentaties van externe partijen en stages voor de hand, alsmede integratie met beroepsgerichte en generieke vakken. Daarnaast valt te denken aan integratie met de verschillende beroepsgerichte en generieke vakken die raken aan bepaalde aspecten van burgerschap.

In de praktijk

De keuze voor groeperingsvormen en leeromgevingen hangt mede af van de onderwerpen en vaardigheden die worden behandeld en geoefend.⁹² Eerder noemden we al dat kritische denkvaardigheden en sociaal-culturele vaardigheden vaak klassikaal (discussie, groepsgesprek) of individueel (één-op-één gesprek, rolspel) geoefend worden. Ook excursies en presentaties van maatschappelijke partners staan bij veel opleidingen op het programma, bijvoorbeeld in het kader van een projectweek.⁹³ Wanneer studenten en docenten buiten de vaste kaders treden, zorgt dat ervoor dat het vak burgerschap tot leven komt bij de studenten. Echter, naar eigen zeggen ontbreekt het veel docenten burgerschap aan middelen om actieve werkvormen en passende activiteiten te organiseren. De focus van veel burgerschapslessen ligt daardoor op kennisoverdracht en kwantiteit van informatie in plaats van kwaliteit.⁹⁴ Daarbij blijken de docenten onderling weinig ervaringen uit te wisselen, waardoor zij weinig zicht hebben op wat hun collega's doen.⁹⁵

⁸⁹ Bot, N., & Kraak, J. (2025). Geloof in eigen kunnen versterken met burgerschapsonderwijs. *Democratisch burgerschap & beroepsonderwijs*, 4, 4-6.

⁹⁰ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut.

⁹¹ ECBO., Kennisland. (2019). *Eindrapportage MBO BurgerschapsLabs*. ECBO, Kennisland.

⁹² Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut.

⁹³ Elfering, S., Boer, P. den, & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. KBA Nijmegen, ResearchNed.

⁹⁴ ECBO., Kennisland. (2019). *Eindrapportage MBO BurgerschapsLabs*. ECBO, Kennisland.

⁹⁵ Guérin, L., Beskers, E., Bosma, K., Maat, L. van de & J. Poffers (2019). *Burgerschap als uitdaging*. Proctoraat Burgerschap ROC van Twente; Petit, R., & Verheijen, E. (2015). *Toegerust voor de toekomst: Aandacht voor kritische denkvaardigheden en sociaal-culturele vaardigheden in het mbo*. ECBO.

Mbo-studenten zelf zouden graag zien dat het burgerschapsonderwijs meer buiten de school dan in een lokaal plaatsvindt. Volgens hen wordt burgerschapsonderwijs veelal vormgegeven in de klas, met werkvormen zoals het maken van opdrachten uit een werkboek, het uitvoeren van een project- of praktijkgerichte opdracht en het voeren van een debat of discussie. Werkvormen zoals excursies, bezoeken aan instellingen/organisaties, workshops/gastlessen en documentaires vinden de studenten de leukste en/of meest motiverende werkvormen, maar komen volgens hen minder vaak voor.⁹⁶ In 2022 beoordeelden mbo-studenten het burgerschapsonderwijs gemiddeld met een mager zesje.⁹⁷ Volgens de JOB-Monitor van 2024 is een derde deel van de studenten positief over burgerschapsonderwijs, een kwart is niet tevreden.⁹⁸

3.7 Toetsing en evaluatie

Algemeen

Toetsing en evaluatie is een hulpmiddel om te bepalen welke burgerschapscompetenties (kennis, houdingen, vaardigheden) de student heeft opgedaan, wat het niveau is waarop de student deze competenties beheerst en welke vorderingen de student heeft gemaakt sinds een vorig meetmoment. In het mbo moet de toetsing en evaluatie aansluiten bij de drievoudige opdracht van het mbo: het bevorderen van goed burgerschap, het voorbereiden op doorstroom naar een vervolgopleiding en het kwalificeren voor het beroep. Het kan dus op studentniveau zowel gaan om competenties die nodig zijn voor deelname aan de samenleving, voor doorstroom naar een vervolgopleiding of voor beroepsvoorbereiding. Op het niveau van de docent en instelling hebben toetsing en evaluatie de functie van onderwijsverbetering en -innovatie en het afleggen van verantwoording.

Volgens de herijkte kwalificatie-eisen wordt het vak burgerschap afgesloten met een instellingsexamen (zie ook hoofdstuk 2). De Coöperatie Examens MBO werkt momenteel aan het opstellen van een visie op examinering van burgerschap, in samenwerking met een expert- en klankbordgroep. Vanaf schooljaar 2026-2027 zouden instellingen aan de slag kunnen met deze visie. Het verslag van de expertgroep is inmiddels uitgebracht.⁹⁹ De experts raden aan om twee examenvarianten te ontwikkelen: een geïntegreerd portfolio-examen, gericht op kennis en vaardigheden, naast een portfolio met een separaat kennisexamen. Belangrijke uitgangspunten in het verslag van de expertgroep zijn differentiatie, flexibiliteit en inclusiviteit. Er wordt gedifferentieerd naar niveau: zo wil de expertgroep voor niveau 2 en voor niveau 3-4 aparte portfolio's opstellen, met aanvullende eisen voor studenten niveau 4. De experts stellen voorts dat instellingen in staat moeten zijn om exameninstrumenten te kiezen die aansluiten bij het geboden onderwijs (flexibiliteit) en waarin rekening wordt gehouden met de ondersteuningsbehoeften van studenten (inclusiviteit).

In de praktijk

Volgens een onderzoek uit 2016 vindt de beoordeling van burgerschapscompetenties voornamelijk plaats aan de hand van gemaakte opdrachten, vaak op formatieve wijze.¹⁰⁰ In een recenter onderzoek (2022) wordt gesteld dat dit sterk verschilt per opleiding en docent. Het kan bijvoorbeeld gaan om portfolio's (gericht op het aantonen van persoonlijke ontwikkeling), theoretische toetsen (beoordeeld met een cijfer), aftekenkaarten met meerdere onderdelen of enkel een aanwezigheidsplicht. De algemene indruk is echter dat toetsing bij burgerschap minder centraal staat in het werk van docenten.¹⁰¹ Volgens een derde onderzoek kunnen

⁹⁶ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut

⁹⁷ JOB. (2022). Resultaten panelonderzoek burgerschap JOBmbo, 17 mei 2022. Verkregen van:

<https://www.jobmbo.nl/wp-content/uploads/2022/05/JOBmbo-Resultaten-panelonderzoek-burgerschap.pdf>

⁹⁸ JOB. (2025). *2024 JOB-Monitor*. Verkregen van: <https://job.destaatvancreatie.nl/wp-content/uploads/2024/06/JOB-monitor-2024.pdf>

⁹⁹ Zie ook: <https://www.examensmbo.nl/burgerschap> en Mol, M., Laarhuis, R. (2025). *Instellingsexamen Burgerschap Uitwerking van de burgerschapseisen voor het Instellingsexamen Burgerschap mbo*. Coöperatie Examens MBO.

¹⁰⁰ Elfering, S., Boer, P. den, & Tholen, R. (2016). *LOB en burgerschapsonderwijs in het mbo. Eindrapport*. KBA Nijmegen, ResearchNed.

¹⁰¹ Veen, I. van der., Coopmans, M., Gilde, J. 't, Buisman, M., Stigt, A. van, Vaessen, A. & Boogaard, M. M.m.v. Petit, R., Elshof, D., Daas, R. & Dijkstra, A.B. (2022). *Motiverend burgerschapsonderwijs in het mbo*. Kohnstamm Instituut.

sommige mbo-studenten het vak afsluiten met alleen een bewijs van participatie, terwijl andere studenten, aan andere opleidingen en/of instellingen, een toets moeten maken.¹⁰² Onbekend is in hoeverre deze verschillen samenhangen met het niveau of de leerweg. Voor meer informatie over de beheersing van burgerschapscompetenties van mbo-studenten (c.q. over het gebrek aan inzicht daarin), zie ook hoofdstuk 4 (gerealiseerd curriculum).

Methodegebonden toetsen

De methoden die eerder besproken zijn in paragraaf 3.5, voorzien alle drie in de mogelijkheid dat de mbo-studenten een portfolio opbouwen. Op deze manier kan de voortgang van de studenten gemonitord worden. De vernieuwde methode 'Thema's Burgerschap' van Malmberg biedt daarnaast ook zogenoemde 'thema-toetsen'. Bij deze toetsen wordt de nadruk gelegd op de hoofdstukken kennis en veranderbaarheid, maar ook uit andere hoofdstukken komen elementen voorbij. De toetsen kunnen worden gebruikt om te voldoen aan het instellingsexamen. Er zijn per thema drie toetsen beschikbaar, zodat er gevarieerd kan worden. De methode 'Burgerschap AAN' biedt naast de portfolio-opdrachten verschillende gedifferentieerde verwerkingsopdrachten aan. Meer informatie hierover is op de website niet te vinden. In het proefkatern van 'NU Burgerschap' (derde editie) worden onder het kopje 'evalueren en afronden' drie mogelijkheden genoemd om de voortgang van studenten te volgen. Er zijn buitenopdrachten die studenten buiten het klaslokaal kunnen vormgeven, portfolio-opdrachten en hoofdstuktoetsen; alle beschikbaar voor ieder hoofdstuk.

---

¹⁰² ECBO., Kennisland. (2019). *Eindrapportage MBO BurgerschapLabs*. 's-Hertogenbosch/Amsterdam: ECBO, Kennisland.

4 Gerealiseerd curriculum

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we de leeropbrengsten, ofwel het gerealiseerd curriculum, met betrekking tot burgerschap. Daarvoor is gekeken naar de uitkomsten van nationale en internationale peilingsonderzoeken naar burgerschap, maar ook van andere landelijke studies naar de (ervaren) burgerschapscompetenties van leerlingen en studenten.

Sinds een jaar of tien zijn er gestandaardiseerde instrumenten voorhanden voor het meten van burgerschap bij leerlingen in het funderend onderwijs (po en vo). Voor het meten van burgerschap in het mbo ontbraken lange tijd zulke instrumenten; mogelijk omdat er bij de mbo-instellingen tot voor kort weinig behoefte was aan meer inzicht in de opbrengsten van het eigen burgerschapsonderwijs.^{103,104,105}

Voor dit hoofdstuk is overigens (mede op verzoek van de Onderwijsinspectie) niet alleen in kaart gebracht wat er bekend is over de leeropbrengsten ten aanzien van burgerschap van studenten in en na het mbo (paragraaf 4.2), maar ook van leerlingen in voortgezet onderwijs (paragraaf 4.3) en primair onderwijs (paragraaf 4.4). Een reden daarvoor is dat de beoogde doelgroep voor het peilingsonderzoek burgerschap mbo bestaat uit studenten in het eerste verblijfsjaar in het mbo, van wie een fors deel op dat moment kort geleden uitgestroomd is uit het voortgezet onderwijs. Hun burgerschapscompetenties hebben zij dus grotendeels vergaard in de jaren daarvóór, tijdens hun verblijf in po en vo.

De vrij beperkte beschikbaarheid van gestandaardiseerde meetresultaten voor burgerschap (in tegenstelling tot bijvoorbeeld resultaten voor lees- of wiskundevaardigheden) heeft er tevens toe geleid dat in dit hoofdstuk ook enkele studies zijn meegenomen waarin de gemeten leeropbrengsten niet expliciet zijn gedefinieerd als burgerschapscompetenties, maar waarin het wel gaat om verwante vaardigheden zoals sociale vaardigheden of probleemoplossend vermogen. Ook in de onderzoeken waarin wel expliciet burgerschapscompetenties zijn gemeten, kan de operationalisatie daarvan overigens nogal verschillen; mede afhankelijk van het gekozen raamwerk.¹⁰⁶

4.2 Leeropbrengsten in en na het mbo

Onderzoek burgerschapskennis, attitudes en vaardigheden in het mbo

Burgerschapscompetenties van studenten in het mbo kunnen valide en betrouwbaar worden gemeten, ondanks de variatie aan achtergronden, opleidingsrichtingen, leerwegen en niveaus.¹⁰⁷ In dit onderzoek van de UvA zijn de burgerschapskennis, -attitudes en -vaardigheden van mbo-studenten onderzocht aan de hand van schalen. De schalen over burgerschapskennis hebben betrekking op het '*weten, begrijpen en inzicht hebben in sociale taken*'. De schalen over burgerschapsattitudes gaan over '*de bereidheid en waardering met betrekking tot sociale taken*'. Bij burgerschapsvaardigheden gaat het om '*de inschatting van het eigen vermogen van de student om de sociale taken adequaat uit te voeren*'. De schalen voor burgerschapskennis bestaan uit meerkeuze-items met goede en foute antwoorden. De schalen voor burgerschapsattitudes en -vaardigheden bestaan uit stellingen aan de hand waarvan de studenten zichzelf beoordelen. Het

¹⁰³ Elfering, S., Baay, P., Baarda, J. (2017). *Burgerschapsonderwijs in het mbo. Meer aandacht voor burgerschap*. KBA Nijmegen, CINOP, ECBO.

¹⁰⁴ Holman, C.G.W., Dijkstra, A.B., Daas, R.J.M. (2021). Meting van burgerschapscompetenties van jongeren in het middelbaar beroepsonderwijs. *Pedagogische studiën*, 96, 303-319.

¹⁰⁵ Holman, C., Hoek, L., Daas, R., & Dijkstra, A. B. (2023). *Verkennd onderzoek monitoring burgerschapsonderwijs en burgerschapscompetenties*. Noorderpoort, Universiteit van Amsterdam

¹⁰⁶ Nieuwelink, H., Rinnooy Kan, W., Rombout, F., & Teegelbeckers, J. Y. (2024). *Burgerschap: weten we wat we meten? Een overzichtsstudie over de mogelijkheden om burgerschap en burgerschapsonderwijs in kaart te brengen*. Hogeschool van Amsterdam.

¹⁰⁷ Holman, C.G.W., Dijkstra, A.B., Daas, R.J.M. (2021). Meting van burgerschapscompetenties van jongeren in het middelbaar beroepsonderwijs. *Pedagogische studiën*, 96, 303-319.

onderzoek is uitgevoerd onder eerste en tweedejaars mbo-studenten die een BOL-opleiding volgen op niveau 3 of 4.

Uit het onderzoek blijkt dat de mbo-studenten gemiddeld genomen ongeveer tachtig procent van de vragen bij burgerschapskennis goed hebben beantwoord en dat daarbij weinig verschillen zichtbaar zijn tussen de verschillende sectoren. De onderzoekers maken hierbij de kanttekening dat niet is vastgesteld wat een bevredigende score is op burgerschapskennis; er is (nog) geen normering of referentiewaarde vastgesteld.

Voor burgerschapsattitudes blijkt dat mbo-studenten gemiddeld boven het midden van de schaal scoren. Dit wijst op overwegend positieve zelfbeoordelingen wat betreft de verschillende elementen van burgerschap. Voor de burgerschapsvaardigheden is eenzelfde beeld te zien als voor de burgerschapsattitudes. Net zoals bij burgerschapskennis maken de onderzoekers ook hier de kanttekening dat nog geen normering voor het (minimaal) gewenste niveau van de studenten is bepaald. De onderzoekers merken daarnaast op dat de spreiding voor zowel attitudes als vaardigheden beperkt is. Ook is er sprake van slechts kleine verschillen tussen de studentgroepen in het mbo, zowel naar sector en opleidingsniveau als naar gender en leeftijd. Dit geldt voor zowel burgerschapskennis, -vaardigheden en -attitudes.

Uit het onderzoek blijkt tevens dat de (zelfbeoordeelde) attitudes en vaardigheden van studenten op het gebied van burgerschap sterk met elkaar samenhangen. De samenhang tussen kennis enerzijds en attitudes en vaardigheden anderzijds is beduidend zwakker.

Onderzoek naar ervaren toerusting

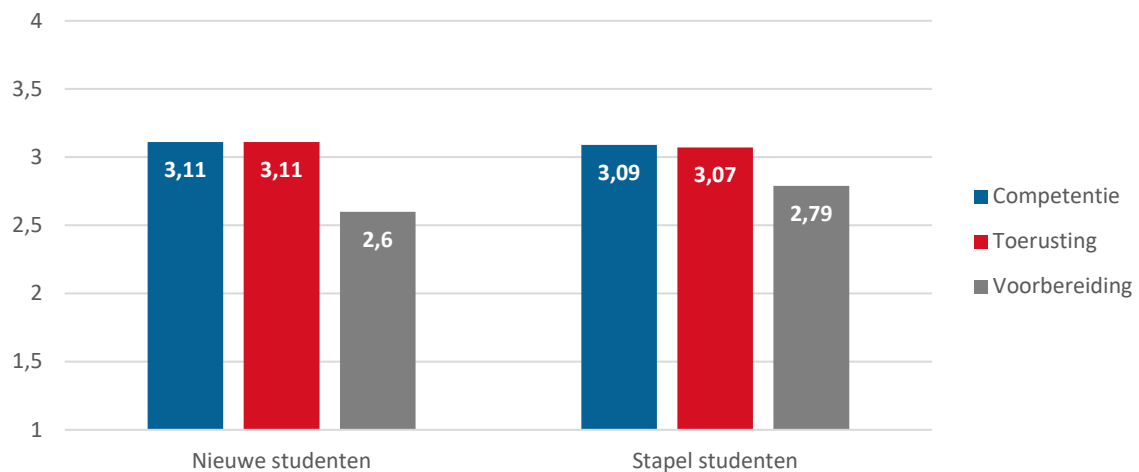
De onderzoeksbureaus ResearchNed, KBA Nijmegen, Expertisecentrum Nederlands en ROA onderzochten gezamenlijk in hoeverre (onder andere) eerstejaars mbo-studenten voldoende competentie, toerusting en voorbereiding ervaren om op het gebied van sociale en maatschappelijke vaardigheden succesvol te kunnen functioneren in het eerste jaar van hun vervolgonderwijs.¹⁰⁸ Het onderzoek richtte zich op nieuwe mbo-studenten (in studiejaar 2023-2024 voor het eerst ingeschreven in het mbo), en 'stapel' mbo-studenten (na het behalen van een mbo-diploma doorgestroomd naar een hoger mbo-niveau). In het onderzoek zijn enkel BOL-studenten bevroegd. Daarnaast zijn ook mbo-gediplomeerden bevroegd, afgestudeerd op niveau 2, 3 en 4 in zowel BOL als BBL.

De respondenten kregen vragen voorgelegd over sociale en maatschappelijke competenties, opgedeeld in drie dimensies voor sociale vaardigheden (samenwerken, communiceren en omgaan met andere mensen) en vier dimensies voor maatschappelijke vaardigheden (omgaan met conflicten, omgaan met verschillen, democratisch handelen en maatschappelijk verantwoordelijk handelen). Alle schalen bestonden uit stellingen (zoals 'Ik kan goed rekening houden met anderen') aan de hand waarvan de student zichzelf beoordeelde op een schaal van 1 tot 4.

Figuur 4.1 laat de resultaten van het onderzoek zien voor sociale vaardigheden met betrekking tot de ervaren mate van competentie, toerusting en voorbereiding van de mbo-studenten. De figuur laat zien dat mbo-instroomers over het algemeen van mening zijn dat ze voldoende sociaal vaardig zijn (competentie). Ook voelen ze zich voldoende toegerust, hoewel dit iets minder geldt voor stapel studenten. De ervaren voorbereiding op het mbo scoort lager bij beide groepen.

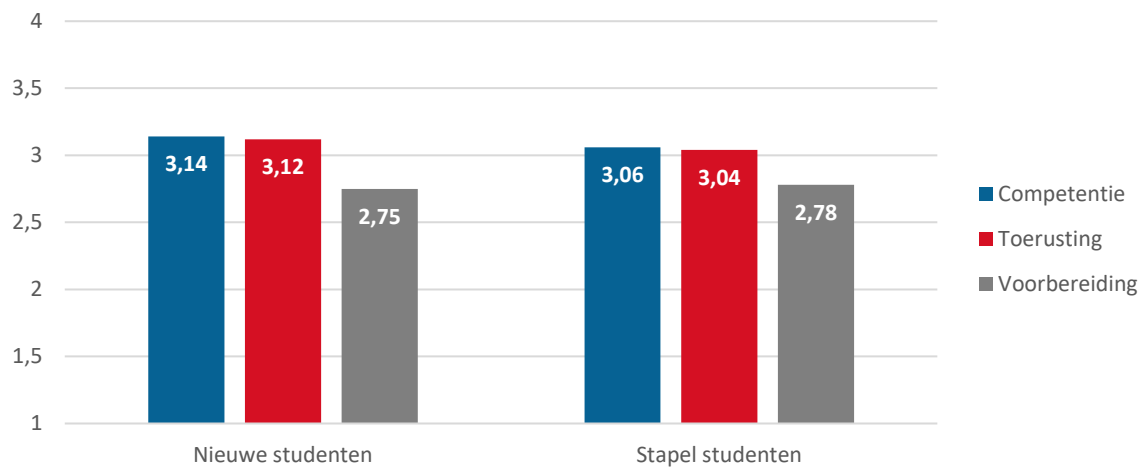
---

¹⁰⁸ Helvoirt, D. van, Jenniskens, T., Cuppen, J., Muja, A., Wolbers, M., Swart, N., Bakens, J., Belfi, B. & Hendrikse, A. (2024). *Ervaren toerusting van leerlingen, studenten en gediplomeerden op het gebied van leesvaardigheid en sociale en maatschappelijke vaardigheden*. ResearchNed/KBA Nijmegen/Expertisecentrum Nederlands/ROA.

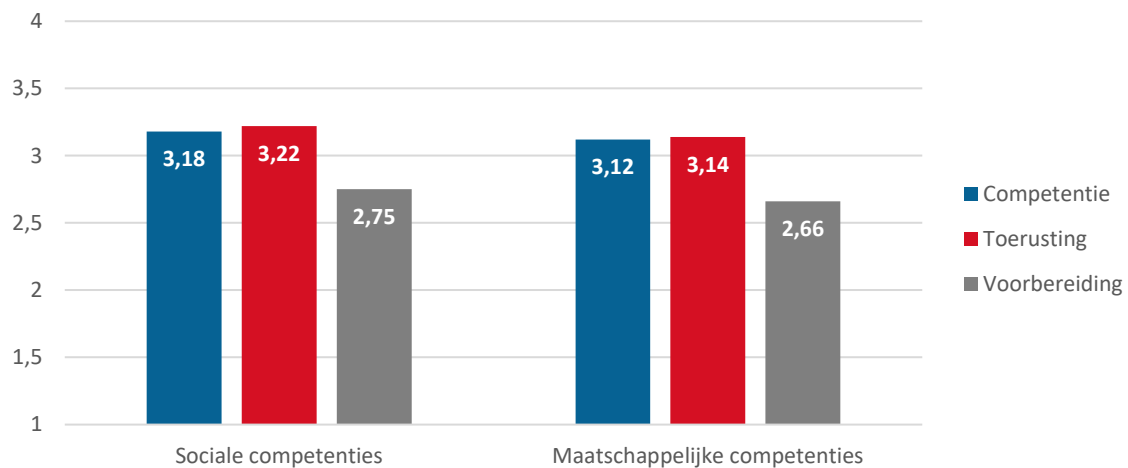
Figuur 4.1 Ervaren mate van competentie, toerusting en voorbereiding van instromende nieuwe en stapel studenten in het mbo in schooljaar 2023-2024 (sociale vaardigheden)

Figuur 4.2 laat de resultaten zien voor maatschappelijke vaardigheden met betrekking tot de ervaren mate van competentie, toerusting en voorbereiding van instromende mbo-studenten. Eenzelfde beeld als bij sociale vaardigheden is zichtbaar: de ervaren competentie is gemiddeld het hoogst van de drie, en hoger bij nieuwe studenten dan bij stapel studenten. Daarnaast is ook de ervaren toerusting gemiddeld hoog. Wat betreft de ervaren mate van voorbereiding scoren de studenten lager.

Figuur 4.2 Ervaren mate van competentie, toerusting en voorbereiding van instromende nieuwe en stapel studenten in het mbo in schooljaar 2023-2024 (maatschappelijke vaardigheden)

Uit figuur 4.3 blijkt dat recent gediplomeerden van het mbo de eigen competentie van sociale vaardigheden hoger inschatten dan hun maatschappelijke vaardigheden. Opvallend is daarnaast dat ze de ervaren toerusting hoger inschatten dan de competenties. Ook bij gediplomeerden is te zien dat de voorbereiding het laagst wordt ingeschat.

Figuur 4.3 Ervaren mate van competentie, toerusting en voorbereiding van recent gediplomeerden uit het mbo

Tevredenheidsonderzoek werkgevers aansluiting mbo-arbeidsmarkt

In 2024 is in opdracht van SBB onderzoek uitgevoerd naar de vraag hoe tevreden werkgevers zijn met recent gediplomeerde mbo'ers op verschillende aspecten, waaronder beroepshouding en omgang met collega's en leidinggevenden.¹⁰⁹ Bij beroepshouding gaat het over attitudes en gedragingen binnen het beroep met anderen, positieve werkhouding en verantwoordelijkheid. Onder de omgang met collega's en leidinggevenden worden de sociale vaardigheden van de mbo-geplomeerden in een werkomgeving verstaan. In totaal zijn de antwoorden van 1.377 contactpersonen van leerbedrijven uit diverse sectorkamers geanalyseerd. Uit die analyse blijkt dat de beroepshouding van mbo'ers gemiddeld beoordeeld wordt met een 4,0 (op een schaal van 1 tot 5). Dit is sinds 2020 gelijk gebleven. Daarnaast worden ook de sociale vaardigheden van de mbo-geplomeerden positief beoordeeld, gemiddeld met een 4,1. Zo'n negentig procent van de werkgevers beoordeelt de omgang van de mbo'ers met collega's en leidinggevenden als goed tot zeer goed. Wat de beroepshouding aangaat is dit 84 procent. In het onderzoek worden verschillen gevonden die samenhangen met het niveau van de mbo-opleiding, maar deze zijn klein. De gevonden verschillen tonen aan dat werkgevers gediplomeerden van een lager mbo-niveau negatiever beoordelen dan gediplomeerden van een hoger mbo-niveau.

PIAAC

Het onderzoek *Programme for the International Assessment of Adult Competencies* (PIAAC) brengt in kaart hoe het staat met het niveau van belangrijke vaardigheden voor deelname aan de arbeidsmarkt en in de maatschappij.¹¹⁰ Eén van de vaardigheden die daarbij in kaart wordt gebracht is het probleemoplossend vermogen van volwassenen; dit wordt getoetst door middel van cognitieve tests. Het onderzoek richt zich op 16- tot en met 75-jarigen. Hoewel de testresultaten geen directe indicatie geven van de burgerschapscompetenties van studenten in (het eerste leerjaar van) het mbo, beschrijven we hieronder kort enkele bevindingen die samenhangen met het opleidingsniveau.

Het PIAAC-onderzoek laat zien dat volwassenen in Nederland goed scoren op probleemoplossend vermogen in vergelijking met andere landen, rekening houdend met hun opleidingsniveau. In de ranking van de 31 deelnemende landen staat Nederland op de vijfde plaats wat betreft probleemoplossend vermogen.

¹⁰⁹ SBB. (2025). *Meting tevredenheid werkgevers aansluiting mbo-arbeidsmarkt, Resultaten van de vijfde meting 2024*. SBB.

¹¹⁰ Buisman, M., Bollen, I., Jacobs, B., Huijts, T., Cornelisse, R., Guijkl, N. van., Elshof, D., & Griensven, L. van. (2024). *PIAAC 2023 Kernvaardigheden van volwassenen Resultaten van de Nederlandse survey 2023*. Kohnstamm Instituut, ROA.

Ook scoort Nederland hoger dan het OECD-gemiddelde. Binnen Nederland neemt het gemiddelde probleemoplossend vermogen toe naarmate het niveau van de gevolgde opleiding hoger is. Volwassenen met opleidingsniveau mbo-1 en -2 hebben dus gemiddeld een lager probleemoplossend vermogen dan volwassenen met opleidingsniveau mbo-3 en -4; laatstgenoemden hebben een gemiddeld lager probleemoplossend vermogen dan volwassenen met hbo- of wo-opleidingsniveau. Mbo'ers met een BOL-diploma behalen significant hogere gemiddelde scores dan mbo'ers met een BBL-diploma.

4.3 Leeropbrengsten in het voortgezet onderwijs

ICCS

In het internationale peilingsonderzoek *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS) worden periodiek de burgerschapscompetenties van leerlingen in de tweede klas van het voortgezet onderwijs gemeten. In ICCS zijn burgerschapscompetenties als volgt gedefinieerd: '*competenties die nodig zijn om op een goede manier met anderen om te gaan, en om bij te dragen aan de samenleving, de democratie en de gemeenschappen waarin leerlingen (nu en later) leven*'. In het peilingsonderzoek worden zowel kennis, houdingen als vaardigheden gemeten. Naast de burgerschapscompetenties van de leerlingen worden ook verschillende aspecten van het aangeboden burgerschapsonderwijs op vo-scholen onderzocht, zoals burgerschapsactiviteiten, werkvormen, bekwaamheid van docenten en pedagogisch klimaat.

Uit de Nederlandse resultaten van het ICCS-onderzoek in 2022 blijkt dat de burgerschapskennis van Nederlandse jongeren gelijk is aan die van leerlingen in andere deelnemende landen.¹¹¹ In het ICCS-rapport worden de Nederlandse resultaten ook vergeleken met de resultaten van landen die op een aantal kenmerken gelijksoortig zijn aan Nederland. In vergelijking met leerlingen uit deze landen scoren de Nederlandse leerlingen lager op kennis over burgerschap. Daarnaast blijkt uit het ICCS-rapport dat de burgerschapskennis van Nederlandse leerlingen lager is in peilingsjaar 2022 dan in 2016 het geval was. Ook komt uit de meting naar voren dat leerlingen met een migratieachtergrond gemiddeld over minder burgerschapskennis beschikken dan leerlingen zonder migratieachtergrond; een patroon dat ook in andere landen zichtbaar is. Een analyse van de verschillen naar onderwijsniveau laat zien dat leerlingen in vmbo minder burgerschapskennis hebben dan leerlingen in havo en vwo. Vwo-leerlingen beschikken gemiddeld over de meeste burgerschapskennis. Een andere relevante bevinding is dat Nederlandse jongeren in het vo hun eigen burgerschapsvaardigheden gemiddeld lager inschatten dan leeftijdsgenoten in het buitenland.

Wat betreft de gemeten burgerschapshoudingen laat het onderzoek zien dat Nederlandse leerlingen anno 2022 meer waarde hechten aan zogenoemd conventioneel burgerschap (zoals stemmen bij verkiezingen en het volgen van politiek nieuws) dan aan sociaal bewogen burgerschap (zoals het meedoen aan een vreedzaam protest tegen onrechtvaardigheid). Tegelijkertijd hechten zij aan beide vormen van burgerschap minder waarde dan leerlingen in de vergelijkingslanden. Jongeren in Nederland steunen het idee van gendergelijkheid in dezelfde mate als internationaal gemiddeld, maar minder dan jongeren in de vergelijkingslanden. Ook wat betreft gelijke rechten voor etnische groepen is de houding van Nederlandse leerlingen minder positief dan die van leerlingen in de vergelijkingslanden én dan het internationaal gemiddelde. Nederlandse jongeren hebben tevens een minder positieve houding ten opzichte van immigranten, vergeleken met leerlingen in de vergelijkingslanden en met het internationaal gemiddelde.

Uit het ICCS-rapport blijkt voorts dat Nederlandse vo-leerlingen een lager vertrouwen hebben in de eigen burgerschapsvaardigheden en minder belang hechten aan burgerschapsactiviteiten dan leerlingen in de vergelijkingslanden. Ook liggen de verwachtingen in Nederland ten aanzien van toekomstige politieke participatie lager dan in vergelijkingslanden. Ongeveer de helft van de vo-leerlingen denkt in de toekomst politiek te zullen participeren om de eigen mening te uiten.

¹¹¹ Daas, R., ten Dam, G., Dijkstra, A.B., Karkdijk, E.M., Naayer, H.M., Nieuwelink, H., & van der Veen, I. (2023). *Burgerschap in Beeld. Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Amsterdam University Press.

ADKS

Het *Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen* (ADKS) is een meerjarig onderzoek waarbij duizenden Nederlandse leerlingen op tientallen vo-scholen zijn gevolgd.¹¹² Het doel is om inzicht te krijgen in hoe democratische kernwaarden zich bij jongeren ontwikkelen gedurende hun vo-onderwijsloopbaan. Daarom worden in verschillende leerjaren herhaaldelijk dezelfde vragen voorgelegd. Niet alle vragen keren echter jaarlijks terug; sommige vragen worden slechts één keer gesteld om een specifiek concept of theorie verder te verkennen, andere vragen worden met langere tussenpozen herhaald.

Uit het ADKS-rapport blijkt dat vwo-leerlingen het leven in een democratie aanzienlijk belangrijker vinden dan vmbo-leerlingen. Ook behalen vwo-leerlingen hogere scores op burgerschapskennis dan leerlingen in het vmbo. Daarnaast constateren de onderzoekers dat vo-leerlingen vanaf het derde leerjaar meer belang gaan hechten aan democratische kernwaarden. Vanaf dat moment gaan ze ook meer praten over politiek met hun ouders, docenten en vrienden.

4.4 Leeropbrengsten in het primair onderwijs

Peilingsonderzoek regulier basisonderwijs

In het nationale peilingsonderzoek 'Peil.Burgerschap einde basisonderwijs 2019-2020' zijn de burgerschapscompetenties van leerlingen in groep 8 van het reguliere basisonderwijs onderzocht.¹¹³ Hieronder zijn de kennis, vaardigheden en attitudes van de leerlingen verstaan met betrekking tot de vier sociale taken die burgers in onze samenleving moeten kunnen vervullen: omgaan met conflicten, omgaan met verschillen, democratisch handelen en maatschappelijk verantwoord handelen. De burgerschapskennis van de leerlingen is onderzocht aan de hand van meerkeuzevragen. Hun burgerschapsvaardigheden zijn gemeten via zelfbeoordelingsvragen en toepassingsopdrachten.

Uit de resultaten blijkt dat vier op de vijf groep 8-leerlingen ongeveer vijftig tot negentig procent van de opgaven beheersen die burgerschapskennis meten. Deze kennis is sinds 2009 licht gedaald. De mate waarin leerlingen hun kennis kunnen toepassen, hangt nauw samen met hun kennisniveau. Ook blijkt dat meisjes iets beter in staat zijn burgerschapskennis toe te passen dan jongens. Ongeveer driekwart van de leerlingen heeft een gematigd positieve burgerschapshouding. Er is veel verschil tussen leerlingen wat betreft het vertrouwen in de eigen burgerschapsvaardigheid.

Peilingsonderzoek speciaal (basis)onderwijs

In het nationale peilingsonderzoek 'Peil.Burgerschap einde speciaal (basis)onderwijs 2020-2021' zijn de burgerschapscompetenties van leerlingen in de schoolverlatersgroep (groep 8) van het speciaal (basis)onderwijs onderzocht.¹¹⁴ Ook hier was het instrumentarium gebaseerd op de vier sociale taken van burgers in de samenleving: omgaan met conflicten, omgaan met verschillen, democratisch handelen en maatschappelijk verantwoord handelen. Daarnaast is ook gepeild hoe leerlingen hun eigen seksuele weerbaarheid inschatten.

Uit het onderzoek komt naar voren dat leerlingen in het speciaal basisonderwijs (sbo) gemiddeld een hogere beheersing hebben van opgaven die burgerschapskennis peilen dan leerlingen in het speciaal onderwijs (so). Daarnaast blijkt dat de mate waarin leerlingen hun burgerschapskennis kunnen toepassen, samenhangt met het hebben van de burgerschapskennis zelf. Vier op de vijf leerlingen in zowel sbo als so heeft een matig tot redelijk vertrouwen in de eigen burgerschapsvaardigheden.

---

¹¹² Van Slageren, J., Mennes, H., Mulder, L., van Alebeek, C., van den Berg, B., Huijsmans, T., ten Dam, G., Geven, S., van der Meer, T., & van de Werfhorst, H. (2023). Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs - Jaar 4 2021/2022: Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen. Universiteit van Amsterdam, ADKS

¹¹³ Inspectie van het Onderwijs. 2022. *Peil.Burgerschap, Einde basisonderwijs 2019-2020*. Inspectie van het Onderwijs.

¹¹⁴ Inspectie van het Onderwijs. 2023. *Peil.Burgerschap, Einde speciaal (basis)onderwijs 2020-2021*. Inspectie van het Onderwijs

5 Te peilen aspecten burgerschap mbo-peiling 2027-2028

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk doen we een voorstel voor de inhoud van het toetsinstrumentarium voor het peilingsonderzoek burgerschap mbo in studiejaar 2027-2028. Het doel van deze peiling is de burgerschapscompetenties van studenten in het eerste verblijfsjaar van een opleiding op mbo-niveau 2, 3 en 4 (BOL en BBL) in kaart te brengen, alsmede het aangeboden burgerschapsonderwijs dat deze studenten ontvangen.

Het voorstel is het resultaat van een zorgvuldig proces. De eerste versie dateert van 10 februari 2026 en was gebaseerd op de resultaten van de uitgevoerde deskresearch (zie de voorafgaande hoofdstukken) en de bespreking daarvan met de Onderwijsinspectie, de SLO en de uitvoerders van de reviewstudie ten behoeve van de peiling burgerschap in het mbo. Op 19 februari 2026 is dit voorstel beperkt bijgesteld naar aanleiding van feedback van de Onderwijsinspectie. De gehele conceptrapportage 'Domeinbeschrijving burgerschap ten behoeve van peilingsonderzoek mbo', inclusief het bijgestelde voorstel, is op 3 maart 2026 voorgelegd aan de deelnemers aan de veldraadpleging (zie hoofdstuk 6). Op basis van de uitkomsten daarvan is het voorstel nog een laatste keer bijgesteld.

Paragraaf 5.3 bevat een overzicht van de voorgestelde te peilen domeinen en competenties, die in paragraaf 5.4 tot en met 5.7 verder zijn uitgewerkt. Voorafgaand daaraan geven we in paragraaf 5.2 eerst een verantwoording van de gevolgde werkwijze. In paragraaf 5.8 gaan we kort in op het peilen van aspecten van burgerschap bij de mbo-instellingen. In paragraaf 5.9 zijn nog enkele aanvullende suggesties opgenomen.

5.2 Verantwoording

Het ontwikkelen van een voorstel voor de te peilen domeinen en competenties van burgerschap in de mbo-peiling 2027-2028 was een uitdaging. Daarvoor zijn meerdere oorzaken aan te wijzen, zoals dat er voor het vakgebied burgerschap geen referentiekaders zijn vastgesteld die beschrijven wat leerlingen en studenten van po tot en met mbo moeten kennen en kunnen; dit in tegenstelling tot andere basisvaardigheden zoals Nederlandse taal of Rekenen-Wiskunde, waar de referentiekaders een onderdeel zijn van de vastgestelde doorlopende leerlijn met naar onderwijsniveau gedifferentieerde referentie- en streefniveaus. Bovendien is in hoofdstuk 2 gebleken dat er zowel in mbo als vo sprake is van een overgangssituatie wat betreft het beoogde curriculum burgerschap: voor het mbo zullen naar verwachting in 2027 nieuwe kwalificatie-eisen voor burgerschap van kracht worden en zal een burgerschapsopdracht voor mbo-instellingen worden ingevoerd, voor het voortgezet onderwijs gaan binnenkort nieuwe kerndoelen in de onderbouw vo gelden en worden momenteel de examenprogramma's voor burgerschapsrelevante vakken vernieuwd. Ook complicerend is dat de te ontwikkelen peilingstoets burgerschap bestemd is voor studenten in het eerste verblijfsjaar van het mbo; de burgerschapscompetenties die ze op dat moment bezitten zullen dus grotendeels verworven zijn in de jaren voorafgaande aan hun inschrijving in het mbo. Bovendien is de doelgroep in het mbo tamelijk heterogeen, zowel in niveau en leerweg als naar achtergrondkenmerken zoals leeftijd, SES en migratieachtergrond.

Om ondanks deze complicerende factoren toch een bruikbaar voorstel te kunnen ontwikkelen zijn we pragmatisch te werk gegaan en hebben goed gebruikgemaakt van de suggesties die ons aan de hand gedaan zijn tijdens de bespreking van het onderhavige rapport. Dat heeft ertoe geleid dat we een aantal keuzes hebben gemaakt die we hierna toelichten.

- Om te voorkomen dat het voorstel te alomvattend wordt en er te veel verschillende dingen tegelijk worden gemeten bij de mbo-peiling, hebben we *relevantie en realisme* als algemene criteria gehanteerd, door vragen te stellen als: 'Is dit een belangrijk onderdeel van het concept burgerschap voor het mbo?'; 'Vormt dit een afspiegeling van de onderwijspraktijk?'.
- Ofschoon het wettelijk beoogd curriculum zich in een overgangssituatie bevindt, zijn we al zoveel mogelijk uitgegaan van de *toekomstige wetgeving*. Deze keuze is gebaseerd op de algemeen

uitgesproken verwachting dat de voorliggende wetsvoorstellen rondom de kerndoelen in vo en de kwalificatie-eisen en burgerschapsopdracht in mbo grotendeels ongewijzigd zullen worden ingevoerd (en dat voor detailwijzigingen kan worden gecorrigeerd in vervolgpeilingen).

- De peiling burgerschap in het eerste verblijfsjaar van het mbo is niet zozeer bedoeld als een eindmeting van de burgerschapscompetenties die zijn opgedaan in het vo, maar vooral als een nulmeting van deze competenties bij de start in het mbo. De eisen in vo en mbo zijn immers niet identiek, bovendien is de doelgroep in het mbo een andere dan aan het einde van het vo. NB. Het idee van een nulmeting past ook goed bij de wettelijke overgangssituatie; ten tijde van de mbo-peiling zijn de kwalificatie-eisen mbo waarschijnlijk net ingevoerd maar mogelijk nog niet overal volledig geïmplementeerd terwijl andere instellingen daar nu al op anticiperen.
- Het voorafgaande heeft ertoe geleid dat we de nieuwe kwalificatie-eisen burgerschap voor het mbo (de doelzinnen en “het gaat hierbij om”) als basis hebben genomen. Deze hebben we gelegd naast de nieuwe kerndoelen voor de onderbouw van vo om te zoeken naar de verbinding of verwantschap die er op de inhoud – kijkend naar kern, karakter en duiding – tussen deze doelen en eisen is aan te wijzen. In bijlage 7 is een tabel opgenomen die inzichtelijk maakt waar verwantschap tussen de nieuwe kwalificatie-eisen mbo en de nieuwe kerndoelen vo is waargenomen. Lege cellen in de tabel duiden erop dat er geen verwantschap in de formuleringen is geconstateerd. In het algemeen is ons voorstel dat bij de peilingstoets voor het mbo zowel de verwantschap tussen vo en mbo als de mbo-specifieke elementen, zoals de beroepscontext, tot uitdrukking komen.
- De kwalificatie-eisen mbo zijn meer kwalificerend uitgewerkt dan de kerndoelen vo, die meer vormend zijn uitgewerkt. Ook is de terminologie die gebruikt is in de kwalificatie-eisen abstracter dan in de kerndoelen. Omdat we de kwalificatie-eisen als basis nemen, is in de formulering van de te peilen competenties daarop aangesloten.
- We hebben vastgesteld waar op hoofdlijn verwantschap te zien is en aangevuld op basis van verwantschap in de doelzinnen van de conceptkerndoelen vo en de herijkte kwalificatie-eisen mbo. De kwalificatie-eisen zijn uitgebreider uitgewerkt dan de kerndoelen: de kwalificatie-eisen bestaan uit twintig doelzinnen tegenover vier doelzinnen in de kerndoelen burgerschap die betrekking hebben op leerlingen. De uitwerking in de doelzinnen van de kwalificatie-eisen zit bij de kerndoelen meer in de zinnen bij ‘het gaat hierbij om’. Daarom verwijzen we bij de formulering van de domeinen en competenties naar de doelzinnen in de kwalificatie-eisen en bij de kerndoelen naar de doelzinnen én naar de uitwerking bij ‘het gaat hierbij om’. Deze hebben we genummerd opgenomen in bijlage 7.
- Bij de bovengenoemde vergelijking hebben we de (binnenkort eveneens vernieuwde) examenprogramma’s voor burgerschapsgerelateerde vakken niet meegenomen, onder meer op advies van de Onderwijsinspectie. Argumenten hiervoor zijn onder meer dat de examenprogramma’s qua structuur minder goed aansluiten op voornoemde kerndoelen vo en kwalificatie-eisen mbo, dat niet alle mbo-studenten in gelijke mate te maken hebben gehad met deze programma’s en dat peilingstoetsen per definitie ‘low stake’ toetsen zijn hetgeen betekent dat aan de deelnemers geen al te hoge eisen kunnen worden gesteld.
- Analoog aan de kwalificatie-eisen mbo, de kerndoelen vo én de te peilen competenties funderend onderwijs maken we in de te peilen competenties mbo geen onderscheid naar niveaus. In het toetsinstrumentarium kan echter wel de keuze worden gemaakt om te differentiëren naar niveau (zie ook paragraaf 5.9).

5.3 Overzicht van de te peilen domeinen en competenties

Verwantschap uitgangspunten kwalificatie-eisen burgerschap mbo en kerndoelen vo

Voorafgaand aan haar advies over de nieuwe kwalificatie-eisen formuleerde de Expertgroep burgerschap mbo¹¹⁵ een aantal uitgangspunten voor burgerschapsonderwijs in het mbo, waaronder:

- Burgerschapsonderwijs stimuleert studenten om hun sociaal-maatschappelijke en politieke competenties (verder) te ontwikkelen, waarmee ze hun burgerschap in een democratische rechtsstaat (verder) vormgeven.

¹¹⁵ *Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo.* (2023).

- Burgerschapsonderwijs is onderwijs dat gehechtheid aan democratische waarden stimuleert en tegelijkertijd het functioneren van de democratische rechtsstaat (kritisch) bevraagt. Het beoogt de volgende doelen in samenhang en balans te realiseren:
  - Voegen in én vormen van de samenleving;
  - Koesteren én bekritisieren van de democratische rechtsstaat;
  - Kritisch bevragen én luisteren en open staan voor onderbouwde meningen van anderen.
- Burgerschapsonderwijs in het mbo stelt studenten in staat de oorzaken en gevolgen van maatschappelijke en beroepsethische vraagstukken in de beroepscontext te herkennen en daar, eventueel in medezeggenschap, een rol in te spelen.
- Burgerschapsonderwijs is effectief als een school is ingericht als oefenplaats voor burgerschap.

Deze uitgangspunten komen in hoge mate overeen met de karakteristiek van de kerndoelen burgerschap in de definitieve conceptkerndoelen voor het funderend onderwijs¹¹⁶. Ook hierin staat het belang van de waarden van de democratische rechtsstaat centraal en elementen als verantwoordelijkheid, kritisch denkvermogen en het mede vormgeven van de samenleving zijn belangrijke uitgangspunten. *“Het leergebied burgerschap stimuleert de brede vorming van leerlingen, zodat ze zich kunnen ontwikkelen tot verantwoordelijke en kritisch denkende burgers. Het biedt kennis, vaardigheden en ervaringen waarmee leerlingen ontdekken hoe ze kunnen bijdragen aan de democratische en diverse samenleving en die mede vormgeven”*. Ook draagt de aanscherping van de burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs en (vanaf 2027) het mbo bij aan een gemeenschappelijke context voor het burgerschapsonderwijs. Verschillen tussen de uitgangspunten voor de kwalificatie-eisen mbo en de kerndoelen vo hebben te maken met kenmerken van het mbo als onderwijssector: mbo-studenten zijn ouder en hebben meer levenservaring dan vo-leerlingen en worden opgeleid voor een beroep. Dit is in de uitgangspunten voor de kwalificatie-eisen mbo onder meer terug te vinden in het verder vormgeven van burgerschap in een democratische rechtsstaat en met name in het belang van de beroepscontext.

De verwantschap tussen de uitgangspunten voor burgerschapsonderwijs in mbo en vo komt tot uitdrukking in de thematische indeling en formulering van de kwalificatie-eisen mbo en de kerndoelen vo. In het onderstaande voorstel voor de te peilen competenties voor burgerschap in het mbo is daarop voortgeborduurd.

Domeinen

We stellen voor om bij de peiling uit te gaan van vier domeinen, waarvan de eerste drie in vrij hoge mate aansluiten op de domeinen die voor peiling burgerschap funderend onderwijs worden gehanteerd. De vier domeinen zijn:

- Domein Macht en besluitvorming   - Domein Verschil en gelijkwaardigheid   - Domein Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken   - Domein Individu en groep

Op basis van de uitkomsten van de veldraadpleging is ervoor gekozen om, ondanks waargenomen verwantschap tussen de domeinen in het vo en het mbo, in de benaming van de mbo-domeinen voor de peiling aan te sluiten bij de thema's die gebruikt worden in de nieuwe mbo-kwalificatie-eisen burgerschap. Hiermee blijven de spanningen die in de benamingen van de thema's van de kwalificatie-eisen worden weergegeven ook zichtbaar in de te peilen domeinen. Dit versterkt de herkenbaarheid van de mbo-domeinen (zie ook paragraaf 6.2).

Het domein **Macht en besluitvorming** sluit zoals hiervoor aangegeven aan op de uitgangspunten van de nieuwe kwalificatie-eisen mbo, in het bijzonder het uitgangspunt Burgerschapsonderwijs en de democratische rechtsstaat: “Burgerschapsonderwijs is onderwijs dat gehechtheid aan democratische waarden stimuleert en tegelijkertijd het functioneren van de democratische rechtsstaat (kritisch) bevraagt.” Dit uitgangspunt

¹¹⁶ Driebergen, M., Kampman, L. & Oberink, M. (2025). *Definitieve conceptkerndoelen burgerschap. Juli 2025. Inclusief toelichtingsdocument*. SLO.

komt het sterkst terug in thema D van de kwalificatie-eisen: Macht en besluitvorming en sluit aan op het vo-domein Democratie. Het domein **Verschil en gelijkwaardigheid** sluit aan op het gelijknamige thema A van de kwalificatie-eisen mbo en het domein Diversiteit van de peiling funderend onderwijs. Het domein **Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken** sluit aan op de uitgangspunten van de nieuwe kwalificatie-eisen mbo, in het bijzonder: Burgerschapsonderwijs en maatschappelijke vraagstukken: “Burgerschapsonderwijs is erop gericht dat studenten kennis en vaardigheden ontwikkelen die hen in staat stellen maatschappelijke vraagstukken te herkennen, de waarden en belangen van zichzelf en anderen leren te begrijpen en de vaardigheid opdoen om daarin positie te bepalen en onderbouwd en handelend op te treden.” Dit uitgangspunt komt het sterkst terug in thema C: Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken. Een ander belangrijk uitgangspunt bij de kwalificatie-eisen mbo is de relatie tussen maatschappelijke vraagstukken en het beroep. Dat nemen we mee bij het domein Maatschappijvisies en maatschappelijk vraagstukken. De kwalificatie-eisen mbo kennen ook nog thema B: **Individu en groep**. In de peiling funderend onderwijs en ook in de kerndoelen is dit geen apart domein. We stellen voor om dit voor het mbo wel als apart domein te benoemen om twee redenen. Ten eerste is het één van de vier hoofdthema’s van de herziene kwalificatie-eisen mbo. Dit vraagt ook om een duidelijke plek in de peiling. Daarnaast was het destijds ook een advies vanuit de veldraadpleging voor de peiling funderend onderwijs om competenties op te nemen die betrekking hebben op het individueel belang in relatie tot het collectief.

Competenties

In de nieuwe kwalificatie-eisen mbo zijn bewust geen houdingsaspecten opgenomen. Uitgangspunt is dat burgerschapsonderwijs niet voorschrijft hoe studenten zich moeten gedragen of wat zij moeten denken. In de wettelijke opdracht voor het mbo is echter wel opgenomen dat de mbo-instelling moet zorgen voor “een cultuur die past bij basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waaronder in ieder geval de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, zoals verankerd in de Grondwet en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens”. Het stimuleren van democratische waarden is soms ook terug te zien in de kwalificatie-eisen mbo, bij “Standpunt en handelingsmogelijkheden”. We hebben ervoor gekozen om bij de te peilen competenties aan te sluiten op het uitgangspunt van de kwalificatie-eisen mbo en naar kennis en vaardigheden niet “houding” op te nemen maar “standpunt & handelen”. Onder deze noemer zijn steeds in ieder geval drie competenties opgenomen: het verkennen van de perspectieven van anderen, een eigen standpunt innemen en beargumenteren en zelf actief bijdragen aan (de basiswaarden van) de democratische rechtsstaat.

In de te peilen competenties voor het mbo kunnen we wat betreft de kennis-aspecten een hoger reflectieniveau verwachten dan in het vo. We hebben dit in de te peilen competenties verwerkt door de meeste kennisaspecten te formuleren als “de student onderbouwt”, in plaats van “de student beschrijft”, “de student kent” of “de student begrijpt” zoals de kennis-aspecten voor peiling funderend onderwijs zijn geformuleerd. De term “onderbouwt” geeft aan dat de student niet alleen weet heeft van zaken maar ook in staat is om deze kennis actief te gebruiken en voorbeelden te geven uit onder meer werk- en schoolsituaties. Bij twee kennisaspecten in het domein Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken hebben we de afwijkende formulering ‘de student herkent’ gebruikt omdat het hier volgens onze interpretatie van de kwalificatie-eisen gaat om bekend zijn met vraagstukken en visies en vervolgens kunnen onderbouwen hoe visies van invloed zijn op het denken over maatschappelijke vraagstukken.

Burgerschap in het mbo heeft een andere invulling dan in het funderend onderwijs, vanwege de andere leeftijdsfase van studenten en vanwege het beroepsgerichte karakter van het mbo. We laten dit terugkomen in de te peilen competenties door bij elke domein bij verschillende competenties het beroep of werk expliciet als context bij de competentie te benoemen.

5.4 Te peilen domeinen en competenties - Macht en besluitvorming

De kwalificatie-eisen mbo kennen het thema Macht en besluitvorming. Zoals ook de andere thema’s is dit geformuleerd als een spanningsveld. Het thema gaat over de manieren waarop machtsverhoudingen en belangen een rol spelen bij (mede)zeggenschap en besluitvorming in de samenleving. De democratische rechtsstaat is een kader dat rechtvaardige besluitvorming probeert mogelijk te maken. In de uitwerking van

de kwalificatie-eisen mbo is democratische besluitvorming een centraal onderwerp. In de conceptkerndoelen neemt de democratische rechtsstaat en democratische betrokkenheid een prominente plaats in. Binnen dit domein zien we dan ook de meeste verwantschap tussen de kwalificatie-eisen mbo en de conceptkerndoelen vo, bij 19A (De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat), en op onderdelen van kerndoelen 20A en 20B.

Competentiematrix Domein Macht en besluitvorming*

	Macht en besluitvorming
Kennis De student	<p>Onderbouwt hoe verschillende vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende contexten vorm krijgen, zoals werk, school, gezin en vrije tijd. KWE D1, KD20A-2</p> <p>Onderbouwt welke argumenten gebruikt worden voor of tegen democratische en andere vormen van besluitvorming. KWE D1, KD20A-2</p> <p>Onderbouwt hoe toegang tot machtsbronnen een rol speelt in (mede)zeggenschap en besluitvorming. KWE D2, KD19A-2</p> <p>Onderbouwt hoe democratische en rechtsstatelijke principes macht begrenzen, in verschillende contexten zoals werk, school, media en overheid. KWE D2, KD19A-2</p> <p>Onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op machtsuitoefening en besluitvorming en hoe (groepen) mensen invloed (kunnen) uitoefenen op deze maatschappelijke ontwikkelingen. KWE D3, KD20B-2</p>
Vaardigheden De student	<p>Kan deelnemen aan situaties waarin macht en besluitvorming een rol speelt, in verschillende contexten zoals werk, school, gezin en vrije tijd, kan bijdragen aan oplossingen en kan hierop reflecteren. KWE D4, KD19A-4, KD20A-4</p> <p>Kan effectief navigeren in (beroeps)situaties waarin macht en besluitvorming een rol spelen en daarin bijdragen aan oplossingsrichtingen, aan de hand van onder meer de vaardigheden luisteren, onderhandelen, overtuigen en samenwerken. KWE D4, KD20A-3</p> <p>Verkent de eigen ervaringen en kan deze vergelijken met vormen van macht en besluitvorming die spelen in samenleving en de beroepspraktijk. KWE D4, KWE D5, KD20A-4</p>
Standpunt en handelen De student	<p>Verkent welke mogelijkheden er zijn om als persoon binnen of buiten het beroep invloed uit te oefenen op besluitvorming met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen. KWE D5, KD19A-3, KD20A-5</p> <p>Beargumenteert de eigen standpunten en keuzes ten aanzien van machtsbronnen en besluitvorming en reflecteert of en waarom deze democratisch en rechtsstatelijk zijn. KWE D5, KD19A-5</p> <p>Verkent de perspectieven van anderen bij besluitvorming en biedt ruimte voor verschillende standpunten. KWE D5</p> <p>Verkent dilemma's en vormen van beïnvloeding die zich voordoen bij besluitvorming en machtsuitoefening. KWE D5</p>

* KWE=Kwalificatie-eisen mbo, KD=Kerndoelen vo

5.5 Te peilen domeinen en competenties – Verschil en gelijkwaardigheid

Het domein Verschil en gelijkwaardigheid sluit aan op het gelijknamige thema A van de kwalificatie-eisen mbo. Net als in domein Macht en besluitvorming is ook in dit domein een sterke verwantschap te zien met de kerndoelen vo, vooral kerndoel 19B: De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving. Ook is er op punten een relatie met kerndoel 19A: De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Daarbij gaat het vooral om inzicht in hoe wetten en verdragen de basiswaarden van de democratische rechtsstaat (waaronder gelijkwaardigheid) beschermen en ontwikkeling van vaardigheden die zowel van belang zijn bij het thema democratie als diversiteit.

Competentiematrix Domein Verschil en gelijkwaardigheid*

	Verschil en gelijkwaardigheid
Kennis De student	<p>Onderbouwt hoe (groepen) mensen van elkaar kunnen verschillen in onder meer gender, sociale klasse, etniciteit, levensbeschouwing, beroep, opleiding, politieke voorkeur/ betrokkenheid, seksuele voorkeur en leeftijd en hoe deze een rol spelen in beroep en samenleving. KWE A1, KD19B-1, KD19B-4</p> <p>Onderbouwt hoe de democratische rechtsstaat en internationale verdragen en organisaties waarborgen zijn voor ruimte voor deze verschillen en voor gelijkwaardigheid én dat deze ook begrenzingen van vrijheid betekenen. KWE A1, KD19A-2, KD19B-3</p> <p>Onderbouwt dat verschil en gelijkwaardigheid een rol spelen bij in- en uitsluiting en herkent mechanismen die hierbij een rol spelen zoals groepsvorming, identiteitsvorming, stereotypering, vooroordelen en discriminatie. KWE A2, KD19B-3</p> <p>Onderbouwt negatieve en positieve effecten van in- en uitsluiting. KWE A2, KD19B-3</p> <p>Onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op de spanning tussen verschil en gelijkwaardigheid en hoe (groepen) mensen invloed (kunnen) uitoefenen op deze maatschappelijke ontwikkelingen. KWE A3</p>
Vaardigheden De student	<p>Kan deelnemen aan situaties waarin sprake is van spanning tussen verschil en gelijkwaardigheid in verschillende contexten zoals werk, school, gezin en vrije tijd, kan bijdragen aan oplossingen en hierop reflecteren. KWE A4, KD19A-4</p> <p>Kan effectief omgaan met spanningen tussen verschil en gelijkwaardigheid aan de hand van onder meer communicatieve vaardigheden, empathie en samenwerkingsvaardigheden. KWE A4, KD19B-5</p> <p>Reflecteert op de eigen positie met betrekking tot situaties van spanning tussen verschil en gelijkwaardigheid. KWE A4, KD19B-2</p>
Standpunt en handelen De student	<p>Verkent welke mogelijkheden er zijn om als persoon binnen of buiten het beroep, als groep of als samenleving bij te dragen aan gelijkwaardigheid. KWE A5</p> <p>Beargumenteert de eigen standpunten en keuzes bij het zoeken naar evenwicht tussen verschil en gelijkwaardigheid en kan aangeven in hoeverre deze vallen binnen democratische waarden en rechtsstatelijke principes. KWE A5</p> <p>Verkent de perspectieven van anderen om te begrijpen hoe zij spanningen tussen verschil en gelijkwaardigheid ervaren. KWE A5</p>

* KWE=Kwalificatie-eisen mbo, KD=Kerndoelen vo

5.6 Te peilen domeinen en competenties – Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken

Het te peilen domein Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken sluit aan op het te peilen domein Maatschappelijke vraagstukken in het vo. De verwantschap tussen de kwalificatie-eisen mbo bij thema C: 'Maatschappijvisie en maatschappelijke vraagstukken' en de kerndoelen vo is echter vrij beperkt. In de kwalificatie-eisen mbo thema C gaat naast maatschappelijke vraagstukken ook veel aandacht uit naar verschillende maatschappijvisies. Verder is de relatie met het beroep een belangrijk uitgangspunt. We laten dit in de te peilen competenties terugkomen.

Competentiematrix Domein Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken*

	Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken
Kennis De student	<p>Herkent maatschappelijke vraagstukken in de (beroeps)praktijk. KWE C2, KD20B-3</p> <p>Herkent de dominante maatschappijvisies en kent de kern van deze visies. KWE C1</p> <p>Onderbouwt hoe maatschappijvisies van invloed zijn op hoe mensen denken over urgentie van en oplossingsrichtingen voor bepaalde maatschappelijke vraagstukken. KWE C1</p> <p>Onderbouwt hoe beleid, regelgeving en activiteiten beogen bij te dragen aan oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. KWE C2</p> <p>Onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen en hoe (groepen) mensen invloed (kunnen) uitoefenen op deze maatschappelijke ontwikkelingen. KWE C3</p>
Vaardigheden De student	<p>Kan deelnemen aan situaties waarin uiteenlopende maatschappijvisies een rol spelen en in verschillende contexten zoals werk, school, gezin en vrije tijd, kan bijdragen aan oplossingsrichtingen voor maatschappelijke vraagstukken, en kan hierop reflecteren. KWE C4</p> <p>Kan effectief navigeren in (beroeps)situaties waarin verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen een rol spelen, aan de hand van onder meer communicatieve vaardigheden en samenwerkingsvaardigheden. KWE C4</p> <p>Reflecteert op de eigen positie met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken en hoe deze zich verhoudt tot maatschappijvisies. KWE C4</p>
Standpunt en handelen De student	<p>Verkent welke mogelijkheden er zijn om als persoon vanuit of buiten het beroep bij te dragen aan een samenleving met aandacht voor (gedeelde) belangen, waarden en doelen. KWE A5, KD20B-4</p> <p>Beargumenteert de eigen standpunten en keuzes ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen en kan aangeven in hoeverre deze vallen binnen democratische waarden en rechtsstatelijke principes. KWE C5</p> <p>Verkent de perspectieven van anderen om te begrijpen wat de invloed is van maatschappelijke vraagstukken en de oplossingen ervan voor verschillende (groepen) mensen. KWE C5</p>

* KWE=Kwalificatie-eisen mbo, KD=Kerndoelen vo

5.7 Te peilen domeinen en competenties - Individu en groep

Zoals eerder aangegeven is het domein Individu en groep een uitbreiding ten opzichte van het vo vanwege de prominente plek die dit thema in de nieuwe kwalificatie-eisen mbo heeft gekregen. Het thema collectief en individueel belang komt zeer beperkt voor in de conceptkerndoelen en de te peilen burgerschapscompetenties vo. Het wordt in de begrippenlijst bij de conceptkerndoelen vo als een spanning bij duurzaamheidsvraagstukken genoemd en komt in de te peilen competenties vo terug als de vaardigheid te kunnen onderzoeken welke collectieve belangen en perspectieven een rol spelen binnen maatschappelijke vraagstukken.

Competentiematrix Domein Individu en groep*

	Individu en groep
Kennis De student	<p>Onderbouwt hoe spanning kan ontstaan tussen individuele en collectieve belangen en dat hieraan bepaalde visies, waarden en besluitvorming aan ten grondslag liggen. KWE B1</p> <p>Onderbouwt hoe overheden en gemeenschappen door gebruik van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. KWE B2</p> <p>Onderbouwt dat de belangen en regels situatie-afhankelijk zijn. KWE B1, KWE B2</p> <p>Onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op hoe het (tijdelijke) evenwicht tussen individuele en collectieve belangen wordt bepaald en hoe (groepen) mensen invloed (kunnen) uitoefenen op deze maatschappelijke ontwikkelingen. KWE B3</p>
Vaardigheden De student	<p>Kan deelnemen aan situaties waarin spanningen tussen individuele en collectieve belangen een rol spelen, in verschillende contexten zoals werk, school, gezin en vrije tijd, kan bijdragen aan oplossingen en kan hierop reflecteren. KWE B4</p> <p>Kan effectief navigeren in (beroeps)situaties waarin individuele en collectieve belangen een rol spelen en daarin bijdragen aan oplossingsrichtingen, aan de hand van onder meer de vaardigheden onderhandelen, samenwerken en besluiten. KWE B4</p> <p>Verkent de eigen ervaringen en kan deze vergelijken met situaties van spanning tussen individuele en collectieve belangen die spelen in samenleving en de beroepspraktijk. KWE B4</p>
Standpunt en handelen De student	<p>Verkent welke mogelijkheden er zijn om als persoon binnen of buiten het beroep bij te dragen aan solidariteitsvraagstukken. KWE B5</p> <p>Beargumenteert de eigen standpunten en keuzes bij het afwegen van collectieve en individuele belangen en kan aangeven in hoeverre deze vallen binnen democratische waarden en rechtsstatelijke principes. KWE B5</p> <p>Verkent de perspectieven van anderen om te begrijpen hoe verschillende (groepen) mensen de spanning tussen individuele en collectieve belangen ervaren. KWE B5</p>

* KWE=Kwalificatie-eisen mbo, KD=Kerndoelen vo

5.8 Het peilen van aspecten van burgerschap bij de mbo-instellingen

In de voorafgaande paragrafen hebben we een voorstel gedaan voor de te peilen domeinen en competenties van burgerschap bij studenten, waarbij de nieuwe kwalificatie-eisen voor het mbo – die vermoedelijk in 2027 van kracht worden – als basis zijn genomen. Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven ligt er echter momenteel ook een wetsvoorstel voor over de burgerschapsopdracht aan de mbo-instellingen, dat naar verwachting eveneens in 2027 wordt aangenomen. Dit kern van dit voorstel, dat sterk verwant is aan de burgerschapsopdracht voor het funderend onderwijs, is dat mbo-instellingen een oefenplaats moeten zijn voor burgerschap en moeten zorgen voor:

- een cultuur die past bij basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waaronder in ieder geval de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, zoals verankerd in de Grondwet en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens;
- een omgeving waarin de student wordt gestimuleerd te oefenen met het zich verhouden tot en handelen volgens basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

Te overwegen valt deze opdracht aan de mbo-instellingen ook mee te nemen als concept bij het ontwikkelen van het instrumentarium voor het beoogde mbo-peiling in 2027-2028. Bij de veldraadpleging over de domeinbeschrijving burgerschap in het funderend onderwijs werd hetzelfde idee naar voren gebracht en is hierover een aanbeveling opgenomen. In de pilot van de peiling burgerschap in po/vo (voorjaar 2026) zijn vervolgens in de vragenlijsten voor leerlingen, docenten en schoolleiders vragen toegevoegd die verwijzen naar de burgerschapsopdracht, zoals vragen over het klas- en schoolklimaat volgens de leerlingen en docenten en over de visie op burgerschapsonderwijs van de instelling. Ook voorziet deze peiling in een verdiepend kwalitatief onderzoek naar de wijze waarop po- en vo-scholen het doel van de school als oefenplaats vormgeven.

Het meenemen van de burgerschapsopdracht aan de scholen als concept bij het ontwikkelen van het instrumentarium ligt bij de peiling in het funderend onderwijs wellicht nog iets meer voor de hand dan bij de peiling in het mbo, aangezien – naast de wettelijke burgerschapsopdracht aan de scholen – ook een van de nieuwe kerndoelen expliciet betrekking heeft op de school (Kerndoel 1: De school zorgt voor een democratische cultuur). Anderzijds zijn er in de literatuur genoeg aanknopingspunten te vinden voor het belang c.q. de noodzaak om de burgerschapsopdracht ook in de mbo-peiling als te peilen concept mee te nemen.¹¹⁷ Om die reden willen we hiervoor in deze paragraaf aandacht vragen.¹¹⁸

Gelijktijdig met deze domeinbeschrijving is een reviewstudie uitgevoerd waarin in kaart wordt gebracht welke kenmerken in de onderwijspraktijk effectief zijn gebleken om de burgerschapscompetenties van mbo-studenten te vergroten.¹¹⁹ De aanbevelingen die uit de reviewstudie voortkomen, zijn leidend voor de uiteindelijke keuze van de te peilen aspecten van het onderwijsaanbod burgerschap in het peilingsonderzoek mbo. Daarom beperken we ons in deze paragraaf tot het meegeven van bovengenoemde overweging.

5.9 Overige suggesties

In deze laatste paragraaf geven we (eveneens ter overweging) nog enkele aanvullende suggesties ten aanzien van het instrumentarium peilingsonderzoek burgerschap mbo.

- In het adviesrapport over de kwalificatie-eisen mbo is elke doelzin uitgewerkt in “het gaat hierbij om” en “hierbij valt te denken aan”. Onder de laatste noemer staan voorbeelden die de doelzin en de uitwerking daarvan illustreren en verhelderen. Deze toelichtingen kunnen mogelijk

¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld pagina 63 van het adviesrapport ‘*Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving. Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo. (2023)*’.

¹¹⁸ Dit aandachtspunt is besproken tijdens de veldraadpleging. De uitkomsten daarvan zijn samengevat in paragraaf 6.6.

¹¹⁹ Holman, C. G. W., Van der Veen, I., & Dijkstra, A. B. (2026). *Reviewstudie naar kenmerken van effectief burgerschapsonderwijs in het mbo*. Practoraat Burgerschap ROC Noorderpoort, Universiteit van Amsterdam (afdeling Pedagogische en Onderwijswetenschappen) en Kohnstamm Instituut.

aanknopingspunten bieden voor de ontwikkeling van toetsitems. Ook is er een Handreiking verschenen die mogelijk extra handvatten kan bieden.¹²⁰

- Ofschoon in de kerndoelen onderbouw vo en in de kwalificatie-eisen mbo geen differentiatie naar niveau is aangebracht, raden we aan bij het ontwikkelen van het toetsinstrumentarium wel onderscheid te maken naar enerzijds mbo-niveau (1 en) 2, anderzijds mbo-niveau 3 en 4. Dit kan bijvoorbeeld op dezelfde manier als in de peiling burgerschap in het funderend onderwijs; In deze peiling wordt weliswaar één toetsinstrumentarium ontwikkeld voor leerlingen aan het eind van het basisonderwijs en speciaal (basis-)onderwijs en voor leerlingen in de tweede klas van vo en vso, maar bepaalde opdrachten worden per definitie niet toegewezen aan leerlingen in sommige van deze schooltypen omdat het vereiste reflectieniveau te hoog gegrepen is.
- Eveneens naar analogie van het peilingsonderzoek burgerschap in po/vo valt te overwegen om – voor zover haalbaar – voor het meten van burgerschapsvaardigheden en -handelen van mbo-studenten (onder andere) een interactieve game te ontwikkelen, waarin de student via individuele online opdrachten een ‘burgerschapskwestie’ actief moet ‘oplossen’.
- Een laatste suggestie is dat bepaalde items uit het toetsinstrumentarium van de peiling burgerschap in vo wellicht kunnen worden toegevoegd aan het instrumentarium van de mbo-peiling, om zodoende meer inzicht te verkrijgen in de competentieverschillen tussen vo-leerlingen en mbo-studenten.

---

¹²⁰ *Burgerschap in beweging. Handreiking nieuwe kwalificatie-eisen Burgerschap (2025)*. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl/wp-content/uploads/2025/10/251023-onderwijs-in-beweging-DEF.pdf>

6 Resultaten veldraadpleging

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk doen we verslag van de veldraadpleging, het laatste onderdeel van het traject waarin deze domeinbeschrijving tot stand is gekomen. De veldraadpleging vond plaats op 3 maart 2026 op een vergaderlocatie in Utrecht. Tijdens de veldraadpleging is de conceptrapportage van de domeinbeschrijving – inclusief het voorstel voor de te peilen aspecten van burgerschap – voorgelegd aan een twaalftal experts op het gebied van burgerschap in onderwijspraktijk, beleid en wetenschap. De bijeenkomst werd ingeleid door de programmamanager Peil. onderwijs van de Inspectie van het Onderwijs en gefaciliteerd door een extern bureau gespecialiseerd in procesbegeleiding. Medewerkers van KBA Nijmegen waren eveneens ter plekke om te notuleren en eventueel een bijdrage te leveren aan de gespreksleiding. In bijlage 8 is de totale lijst van deelnemers opgenomen.

Voorafgaand aan de veldraadpleging is aan alle deelnemers de conceptrapportage van de domeinbeschrijving toegestuurd, met het verzoek met name het voorstel voor de te peilen aspecten van burgerschap (hoofdstuk 5) goed door te nemen. Ook ontvingen de deelnemers een korte vragenlijst die specifiek betrekking had op dat voorstel. De veldraadpleging is voorbereid aan de hand van de ontvangen responses op deze vragenlijst. Kort samengevat zijn tijdens de bijeenkomst de volgende vragen besproken:

1. Is de voorgestelde benaming van de domeinen voldoende mbo-eigen c.q. passend voor de mbo-peiling?
2. Komt het kritisch bevragen van het functioneren van de democratische rechtsstaat voldoende tot uiting in de te peilen competenties?
3. Is de beroepscontext daarin voldoende aanwezig?
4. Hoe zou de prioritering van de drie te peilen competenties (kennis, vaardigheden, standpunt & handelen) binnen elk domein er idealiter uitzien?
5. Moet de burgerschapsopdracht van het mbo onderdeel zijn van de peiling en zo ja, op welke manier?

Tijdens de veldraadpleging zijn vier van de vijf vragen plenair besproken. Daarbij werd de deelnemers eerst gevraagd hun standpunt (letterlijk) in te nemen door zich te positioneren op een gemarkeerde lijn (nee – neutraal – ja), waarna iedereen werd uitgenodigd dat standpunt toe te lichten en op elkaar te reageren. Alleen vraag 4 werd besproken in drie kleine discussiegroepen, bestaande uit vier experts uit zowel onderwijspraktijk, wetenschap als beleid. In de paragrafen hierna worden de belangrijkste uitkomsten van deze veldraadpleging per vraag beschreven, soms is op basis daarvan ook een aandachtspunt of aanbeveling geformuleerd.

6.2 De benaming van de domeinen in de mbo-peiling

In hoofdstuk 5 van de conceptrapportage die de deelnemers aan de veldraadpleging hebben ontvangen, waren de te peilen aspecten van burgerschap gegroepeerd in vier domeinen: democratie, diversiteit, maatschappelijke vraagstukken en individu & groep. De benaming van de eerstgenoemde drie domeinen kwam overeen met de benaming van de domeinen van de te peilen aspecten in de domeinbeschrijving van het funderend onderwijs. Hiervoor was gekozen vanwege de verwantschap tussen drie van de vier thema's van de nieuwe kwalificatie-eisen mbo en de drie domeinen van de domeinbeschrijving funderend onderwijs. Deze lijn was doorgetrokken door de benaming van de drie domeinen van de te peilen aspecten in het funderend onderwijs over te nemen voor het mbo, aangevuld met het domein individu & groep.

Aan de deelnemers aan de veldraadpleging is de vraag voorgelegd of zij zich konden vinden in het voorstel om bij de naamgeving van de mbo-domeinen aan te sluiten op de naamgeving van de te peilen domeinen in het funderend onderwijs. Enkele deelnemers stonden hier neutraal in tot positief in. Zij vonden het goed om bij de vo-benamingen aan te sluiten als er een doorgaande lijn van uit het vo in de peiling wordt gemeten. De algehele teneur van de bespreking was echter dat beter de benamingen van de vier thema's van de nieuwe mbo-kwalificatie-eisen gebruikt kunnen worden (vrijheid & gelijkwaardigheid, individu & groep,

maatschappijvisies & maatschappelijke vraagstukken en macht & besluitvorming). Een belangrijk argument dat hiervoor werd gegeven was dat het goed is voor de herkenbaarheid van de domeinen in het mbo om dezelfde naamgeving aan te houden voor de peiling. Zo worden mbo-studenten ook niet in een 'vo-hokje' geplaatst. Ook werd aangegeven dat in de benamingen van de thema's van de kwalificatie-eisen mbo steeds bepaalde spanningen worden benoemd; iets wat goed past bij het mbo en daarom ook in de te peilen domeinen tot uiting zou moeten komen.

Aanpassing

Op basis van de uitkomsten van deze bespreking in de veldraadpleging, hebben we de benaming van de domeinen in hoofdstuk 5 aangepast naar de benaming van de verwante thema's van de nieuwe kwalificatie-eisen burgerschap voor het mbo.

6.3 Kritisch bevragen van de democratische rechtsstaat

Een uitgangspunt van de nieuwe kwalificatie-eisen mbo is dat burgerschapsonderwijs gehechtheid aan democratische waarden stimuleert en tegelijkertijd het functioneren van de democratische rechtsstaat (kritisch) bevraagt. Aan de deelnemers aan de veldraadpleging is gevraagd of dit tweede deel voldoende tot uiting kwam in de te peilen competenties zoals voorgesteld in hoofdstuk 5.

Bij de bespreking van deze vraag kwam een aantal punten naar voren. Ten eerste werd het belang van beide elementen van dit uitgangspunt benadrukt, waarbij ook enkele aandachtspunten bij het tweede deel – het kritisch bevragen van de democratische rechtsstaat – werden genoemd. Zo werd aangegeven dat het belangrijk is om goed na te denken over de operationalisering van 'kritisch bevragen'. Deze bevraging zou niet normerend moeten zijn. Bij het ontwerpen van de peiling moet ervoor gewaakt worden dat wordt voorgeschreven hoe studenten kritisch zouden moeten zijn. Met andere woorden: er is geen goed of fout kritisch. Verder is erover gesproken dat dit aspect niet beperkt moeten worden tot toets-items die de vaardigheid kritisch denken meten. Echter werd ook opgemerkt dat kritisch denken een meetbare vaardigheid is en dat dit voor kritisch bevragen lastiger is.

Aanbeveling

Voor de te peilen competenties in hoofdstuk 5 zijn geen concrete aanpassingen aanbevolen in de bespreking. Wel leiden we uit de bespreking de aanbeveling af om, hoewel dit geen eenvoudig meetbaar aspect is, de (kritische) bevraging van democratische waarden wel een herkenbare plek te geven in de peiling.

6.4 De beroepscontext

De beroepscontext is meegenomen in de uitwerking van de te peilen competenties in hoofdstuk 5. Aan de deelnemers van de veldraadpleging is de vraag voorgelegd of de beroepscontext voldoende aanwezig in de te peilen competenties.

In de bespreking wordt het belang van de beroepscontext in het burgerschapsonderwijs op het mbo onderstreept. Meegegeven wordt dat er vaak van uit wordt gegaan dat mbo-studenten werknemer worden, maar dat ze in de praktijk ook vaak zzp'er of werkgever worden. Het is goed om daar in de uitwerking van de beroepscontext rekening mee te houden. Verder wordt aangegeven dat de beroepscontext in de peiling eigenlijk meer zou moeten aansluiten op de beroepscontext zoals die uit de kwalificatiedossiers blijkt. Echter, realiseert men zich ook dat dit lastig is met de vele verschillende kwalificatiedossiers en beroepscontexten. Ook zullen studenten in verschillende opleidingen/beroepscontexten verschillende burgerschapservaringen hebben, bijvoorbeeld omdat de sociale veiligheid kan verschillen tussen opleidingen/beroepen. Besproken is waar de beroepscontext in de peiling ingebracht kan worden. Dat kan zowel vooraf, door dit te verwerken in de competenties die worden gepeild, als achteraf. In het laatste geval kunnen burgerschapservaringen van studenten bevraagd worden om verschillende contexten te schetsen.

Aanbeveling

De bespreking van dit punt heeft niet geleid tot concrete aanpassingen van de te peilen competenties in hoofdstuk 5. Wel bevelen we op basis van de bespreking aan om bij het operationaliseren van de beroepscontext van mbo-studenten er in ieder geval rekening mee te houden dat mbo-gediplomeerden niet altijd zullen werken in dienstverband, maar ook vaak als zzp'er of werkgever.

6.5 Prioritering van de competenties binnen de domeinen

In hoofdstuk 5 zijn voor ieder domein de aspecten benoemd die per competentie in de peiling burgerschap in het mbo kunnen worden gemeten. Er zijn drie competenties: kennis, vaardigheden en standpunt en handelen. De verdeling van het aantal te peilen aspecten per competentie is afgeleid uit de vernieuwde kwalificatie-eisen. Hierdoor is de verhouding tussen de competenties bij ieder domein anders. De competentie kennis telt bijvoorbeeld over de domeinen heen iets meer te peilen aspecten dan de andere twee competenties.

Aan de deelnemers van de veldraadpleging is voorgelegd of de prioritering van de te peilen competenties (kennis, vaardigheden en standpunt en handelen) binnen ieder domein voor de hand ligt. Daarnaast werd de vraag gesteld of er misschien verschillen moeten zijn in die prioritering tussen de vier domeinen. In drie groepjes zijn de deelnemers aan de veldraadpleging de discussie hierover aangegaan. Daarbij kregen ze de mogelijkheid om hun gedachten per domein op papier te zetten.

Alle drie de groepjes bleken van mening dat de prioritering van de competenties niet veel hoeft te verschillen tussen de domeinen. Verder kwam als belangrijkste uitkomst uit de discussies naar voren dat alle competenties met elkaar verbonden zijn; ze bouwen op elkaar voort en verhouden zich tot elkaar. Een deelnemer geeft bijvoorbeeld aan dat zonder kennis geen vaardigheden kunnen worden opgebouwd. Ook wordt benoemd dat burgerschap een proces is waar alle drie de competenties aan bijdragen.

Aanbeveling

Voor de te peilen competenties, zoals opgesteld in hoofdstuk 5, zijn geen verdere aanpassingen aanbevolen tijdens de veldraadpleging. Wel wordt meegegeven om de verbinding tussen de verschillende competenties binnen een domein goed in het oog te houden.

6.6 De burgerschapsopdracht als onderdeel van de peiling

Zoals in hoofdstuk 2 is beschreven, ligt er momenteel een wetsvoorstel voor over de burgerschapsopdracht aan de mbo-instellingen, dat naar verwachting in 2027 wordt aangenomen. Dit kern van dit voorstel is dat mbo-instellingen een oefenplaats moeten zijn voor burgerschap en moeten zorgen voor:

- een cultuur die past bij basiswaarden van de democratische rechtsstaat, waaronder in ieder geval de waarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit, zoals verankerd in de Grondwet en de universeel geldende fundamentele rechten en vrijheden van de mens;
- een omgeving waarin de student wordt gestimuleerd te oefenen met het zich verhouden tot en handelen volgens basiswaarden van de democratische rechtsstaat.

Naar aanleiding van het wetsvoorstel hebben we in paragraaf 5.8 ter overweging meegegeven dat bij het ontwikkelen van het instrumentarium voor de mbo-peiling ook deze burgerschapsopdracht zou kunnen worden meegenomen; vergelijkbaar met de burgerschapsopdracht voor het funderend onderwijs die onderdeel is van het instrumentarium van de peiling burgerschap 2027 in po en vo. Tijdens de veldraadpleging is deze suggestie besproken aan de hand van de vraag: 'moet de burgerschapsopdracht van het mbo onderdeel zijn van de peiling en zo ja, op welke manier?' De deelnemers aan de veldraadpleging bleken het er grotendeels over eens dat deze opdracht onderwerp van onderzoek moet zijn, onder meer omdat het een nieuwe wettelijke opdracht betreft. Tegelijkertijd vonden echter niet alle deelnemers het peilingsonderzoek daarvoor het meest geschikt. Argumenten die daartegen werden aangedragen waren onder andere methodologisch van aard (hoe meet je of de opdracht wordt uitgevoerd?) en ook werd erop gewezen dat in de mbo-peiling – anders dan in de po/vo-peiling – het verband tussen de studentprestaties en het onderwijsaanbod niet wordt onderzocht aangezien de betrokken (eerstejaars) studenten nog maar net zijn ingestroomd in het

mbo. Enkele experts droegen alternatieven aan, zoals etnografisch onderzoek en casestudy onderzoek, en ook werd gepleit voor een onderzoek waarin meerdere wettelijke opdrachten aan de mbo-instellingen tezamen het onderwerp zijn.

Aanbeveling

In paragraaf 5.8 is ter overweging meegegeven dat de burgerschapsopdracht ook een onderdeel zou kunnen zijn van het peilingsinstrumentarium. Op basis van de uitkomsten van de veldraadpleging concluderen we dat deze overweging in principe passend is, aangezien de geraadpleegde experts vrijwel unaniem van mening waren dat de burgerschapsopdracht vanwege het wettelijke karakter per definitie moet worden onderzocht. Wel is het de vraag of dit onderzoek deel moet uitmaken van de mbo-peiling of beter apart kan worden bestudeerd; bijvoorbeeld in een verzamelonderzoek naar de uitvoering van verschillende wettelijke opdrachten aan het mbo.

Bijlage 1 – Huidige kwalificatie-eisen voor burgerschap in het mbo

Uit: Examen- en kwalificatiebesluit beroepsopleidingen WEB - Bijlage 1 behorend bij artikel 17a, derde lid

Generieke kwalificatie-eisen loopbaan en burgerschap

Algemeen

Het kwalificatie-onderdeel loopbaan en burgerschap bereidt studenten voor op het vormgeven van hun eigen loopbaan en op participatie in de maatschappij. In dat kader is het van belang dat studenten kritische denkvaardigheden ontwikkelen. Onder kritische denkvaardigheden wordt verstaan:

- informatie (-bronnen) op waarde weten te schatten; daarbij het onderscheid kunnen maken tussen argumenten, beweringen, feiten en aannames;
- het perspectief van anderen kunnen innemen;
- kunnen nadenken over hoe eigen opvattingen, beslissingen en handelingen tot stand komen.

1. Loopbaan

Loopbaanoriëntatie en -ontwikkeling draagt maatschappelijk gezien bij aan employability en ondernemerschap. Daarnaast draagt de loopbaanoriëntatie en -ontwikkeling bij aan de persoonlijke ontplooiing.

Het gaat hierbij om het sturing geven aan het vinden van betekenisvol werk of vervolgonderwijs dat aansluit op de eigen kwaliteiten, mogelijkheden, waarden en motieven.

Daarvoor is nodig dat een student inzicht heeft in de eigen kwaliteiten, mogelijkheden, waarden en motieven. Maar het vereist ook oriëntatie op en inzicht in de mogelijkheden die de arbeidsmarkt biedt. De student is in staat de eigen kwaliteiten, mogelijkheden, waarden en motieven te vergelijken met gevraagde waarden en kwaliteiten van verschillende soorten werk.

Ook oriëntatie op mogelijke doorstroomtrajecten in het vervolgonderwijs (hbo, een volgend niveau in het mbo of andere scholingsmogelijkheden) en op ondersteuningsmogelijkheden ten behoeve van de loopbaanontwikkeling zijn hierbij van belang. Op basis van de vergelijking komt de student tot weloverwogen keuzes en vervolgstappen om gemaakte keuzes te realiseren.

De elementen die bij loopbaanoriëntatie en -begeleiding aan bod komen zijn

- capaciteitenreflectie: beschouwing van de capaciteiten die van belang zijn voor de loopbaan,
- motievenreflectie: beschouwing van de wensen en waarden van belang voor de loopbaan,
- werkexploratie: onderzoek naar werk en mobiliteit in de loopbaan,
- loopbaansturing: loopbaangerichte planning en beïnvloeding van het leer- en werkproces,
- netwerken: contacten opbouwen en onderhouden op de arbeidsmarkt, gericht op loopbaanontwikkeling.

2. Burgerschap

2.1. De politiek-juridische dimensie

De politiek-juridische dimensie betreft de bereidheid en het vermogen om deel te nemen aan politieke besluitvorming. Hierbij gaat het om de participatie in formele zin (stemmen bij officiële verkiezingen) en meer (inter)actieve vormen van betrokkenheid bij besluitvorming op verschillende politieke niveaus (Europees, landelijk, regionaal, gemeentelijk, buurt). Maar ook om actuele, meer op issues gerichte vormen van politieke participatie, zoals duurzaamheid, veiligheid, internationalisering, ondernemerschap, interculturaliteit en levensbeschouwing.

Hiervoor is nodig dat een student inzicht heeft in de onderwerpen die voor hem van belang zijn en waarover politieke besluiten worden genomen, in de verschillende meningen en opvattingen die erover bestaan en in de verschillende belangen die daarbij een rol spelen. De student herkent en erkent de basiswaarden van

onze samenleving zoals mensenrechten en acceptatie van diversiteit (onder meer etnische, religieuze, seksuele en gender diversiteit), leert omgaan met waardendilemma's en hanteert de basiswaarden als richtlijn en uitgangspunt in zijn meningsvorming en bij zijn handelen.

De student heeft kennis over en inzicht in de volgende onderwerpen die bij de politiek-juridische dimensie aan bod komen: de kenmerken en het functioneren van een parlementaire democratie, de rechtsstaat en het rechtssysteem, de rol van de overheid, de belangrijkste politieke stromingen en hun maatschappelijke agenda's, de rol en de invloed op de politieke besluitvorming van belangengroeperingen en maatschappelijke organisaties, de invloed van de Europese Unie op het Nederlandse overheidsbeleid en daarmee op de Nederlandse samenleving, en de rol en de invloed van de (massa)media.

2.2. De economische dimensie

De economische dimensie is in twee deelgebieden uitgesplitst en heeft betrekking op

- de bereidheid en het vermogen om een bijdrage te leveren aan het arbeidsproces en aan de arbeidsgemeenschap waar men deel van uitmaakt;
- de bereidheid en het vermogen om op adequate en verantwoorde wijze als consument deel te nemen aan de maatschappij.

Hierbij gaat het om het adequaat functioneren op de arbeidsmarkt en binnen een bedrijf en om het verantwoord handelen op de consumptiemarkt. Voor het adequaat functioneren op de arbeidsmarkt en binnen een bedrijf is nodig dat een student zich algemeen aanvaarde regels en standaard (bedrijfs)procedures eigen maakt en zich daaraan houdt. De student kent de rechten en plichten van de beroepsbeoefenaar en stelt zich collegiaal op. Voor het functioneren als kritisch consument is nodig dat een student weet hoe hij informatie over producten en diensten kan verzamelen om een weloverwogen keuze te kunnen maken. Hij heeft inzicht in zijn eigen wensen in relatie met zijn financiële speelruimte. En het is nodig dat hij bij de aanschaf van producten en diensten afwegingen kan maken met betrekking tot maatschappelijke belangen zoals duurzaamheid en gezondheidsaspecten.

De student heeft kennis over en inzicht in de volgende onderwerpen die bij de economische dimensie aan bod komen: de maatschappelijke functies en waardering van arbeid, de factoren die van invloed zijn op de bedrijfscultuur, de arbeidsverhoudingen in Nederland, de rol en de invloed van branche- of vakorganisaties, de rol van de overheid op het gebied van arbeid, de verzorgingsstaat en de consumentenmarkt, de belangrijkste principes van budgettering, kenmerken van duurzame consumptie en productie, de rol en de invloed van consumentenorganisaties, de invloed van de media op het bestedingspatroon van consumenten.

2.3. De sociaal-maatschappelijke dimensie

De sociaal-maatschappelijke dimensie heeft betrekking op de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van de gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren.

Het gaat hier om het adequaat functioneren in de eigen woon- en leefomgeving, in zorgsituaties en in de school; om de acceptatie van diversiteit (onder meer etnische, religieuze, seksuele en gender diversiteit) en culturele verscheidenheid.

Om adequaat te kunnen functioneren in de sociale omgeving is het nodig dat de student de aspecten van breed geaccepteerde sociale omgangsvormen kent en deze kan toepassen in verschillende situaties. De student heeft inzicht in de kenmerken van verschillende culturen. In zijn opvattingen en gedrag toont hij respect voor culturele verscheidenheid.

De student heeft kennis over en inzicht in de volgende onderwerpen die bij de sociaal-maatschappelijke dimensie aan bod komen: de grondrechten en plichten in Nederland, kenmerken van de verschillende (sub)culturen in Nederland, kenmerken van – en oorzaken van spanningen tussen – verschillende (sub)culturen en bevolkingsgroepen in Nederland, kenmerken van ethisch en integer handelen, en het doel en de invloed van sociale en professionele netwerken.

2.4. De dimensie vitaal burgerschap

De dimensie vitaal burgerschap heeft betrekking op de bereidheid en het vermogen om te reflecteren op de eigen leefstijl en zorg te dragen voor de eigen vitaliteit als burger en werknemer.

Hierbij gaat het om de zorg voor de eigen vitaliteit en fitheid. Daarbij is een belangrijke taak om de juiste afstemming te vinden tussen werken, zorgen (voor jezelf en voor anderen), leren en ontspannen.

De student heeft kennis over en inzicht in de volgende onderwerpen die bij de dimensie vitaal burgerschap aan bod komen: de kenmerken van een gezonde leefwijze waaronder de nationale norm gezond bewegen en de aard, plaats en organisatie van gezondheidsbevorderende activiteiten in de samenleving en het arbeidsproces.

Om zorg te kunnen dragen voor de eigen gezondheid is het nodig dat de student zich bewust is van zijn eigen leefstijl, gezondheidsrisico's van leefstijl en werk in kan schatten, op basis daarvan verantwoorde keuzes kan maken en activiteiten onderneemt die bijdragen aan een gezonde leefstijl. Het gaat naast bewegen en sport ook om aspecten als voeding, roken, alcohol, drugs en seksualiteit.

Bijlage 2 – Nieuwe kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo (doelzinnen)

De formulering van de doelzinnen is ontleend aan het rapport 'Aanbevelingen voor de herformulering kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo'¹²¹.

Thema A: Verschil en gelijkwaardigheid

Doelzin A.1 (kennis)

De student onderbouwt enerzijds hoe personen en groepen van elkaar kunnen en mogen verschillen en anderzijds welke grenzen er zijn aan pluraliteit. Het uitgangspunt bij deze onderbouwing is het principe van gelijkwaardigheid.

Doelzin A.2 (kennis)

De student onderbouwt hoe in- en uitsluiting van personen en groepen werkt. Daarbij onderbouwt de student hoe verschillen en gelijkwaardigheid tussen mensen kunnen leiden tot situaties van in- en uitsluiting en ook omgekeerd: hoe in- en uitsluiting kan leiden tot verschillen en gelijkwaardigheid tussen mensen.

Doelzin A.3 (veranderbaarheid)

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen bij de spanning tussen verschil en gelijkwaardigheid. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Doelzin A.4 (ervaringen)

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen verschil en gelijkwaardigheid. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Doelzin A.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij verschillen en gelijkwaardigheid tussen personen en groepen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt ook handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Thema B: Individu en groep

Doelzin B.1 (kennis)

De student onderbouwt hoe spanning kan ontstaan tussen individuele en collectieve belangen.

Doelzin B.2 (kennis)

De student onderbouwt hoe overheden en gemeenschappen door gebruik van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.

Doelzin B.3 (veranderbaarheid)

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe het (tijdelijke) evenwicht tussen individuele en collectieve belangen wordt bepaald. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Doelzin B.4 (ervaringen)

---

¹²¹ Krikhaar, E. & Bruggink, M. (2024). *Aanbevelingen voor herformuleringen kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Doelzin B.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)

De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Thema C: Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken

Doelzin C.1 (kennis)

De student onderbouwt hoe vanuit verschillende maatschappijvisies gekeken kan worden naar maatschappelijke vraagstukken en bijbehorende ideeën voor oplossingen.

Doelzin C.2 (kennis)

De student onderbouwt hoe activiteiten, beleid en regelgeving bedoeld zijn om te helpen bij (deel)oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.

Doelzin C.3 (veranderbaarheid)

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen vorm krijgen. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Doelzin C.4 (ervaringen)

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Doelzin C.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)

De student verkent eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Thema D: Macht en besluitvorming

Doelzin D.1 (kennis)

De student onderbouwt hoe vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende situaties ontstaan. De student onderbouwt ook welke belangen in deze vormen te herkennen zijn en welke voor- en nadelen er zijn aan deze vormen.

Doelzin D.2 (kennis)

De student onderbouwt hoe macht zichtbaar wordt en hoe democratische en rechtsstatelijke principes ervoor zorgen dat er grenzen zijn aan macht.

Doelzin D.3 (veranderbaarheid)

De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in vormen van macht en besluitvorming. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.

Doelzin D.4 (ervaringen)

De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met vormen van macht en besluitvorming. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.

Doelzin D.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)

De student verkent eigen standpunten over het gebruiken van macht en invloed die gericht is op besluitvorming. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden om macht en invloed te gebruiken bij besluitvorming. De student beschrijft hoe deze standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.

Bijlage 3 - Kerndoelen onderbouw VO (2006)

Totdat de nieuwe kerndoelen zijn vastgelegd in wet- en regelgeving gelden de huidige kerndoelen uit 2006 als wettelijke basis voor burgerschapsdoelen. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs komen de kerndoelen die verbonden zijn met burgerschap met name uit het leergebied Mens en Maatschappij (M&M) en het leergebied Nederlands (NL). SLO verdeelt deze kerndoelen in drie groepen¹²².

1 Kerndoelen onderbouw vo die direct betrekking hebben op het samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische en pluriforme samenleving.

Toelichting: het gaat om de kerndoelen 43, 44 en 45 vanuit het leergebied Mens & Maatschappij die nauw en expliciet verbonden kunnen worden met het burgerschapsaspect: samenleven in en deelnemen aan de Nederlandse democratische pluriforme samenleving.	
M&M 43	De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.
M&M 44	De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.
M&M 45	De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.

2 Kerndoelen onderbouw vo die gericht zijn op meningsvorming en (online) informatievaardigheden

Toelichting: de kerndoelen 36 en 39 vanuit het leergebied Mens & Maatschappij gaan in op meningsvorming en vormen daarmee een relatie met burgerschap. Ook de kerndoelen vanuit Nederland besteden hier aandacht aan. De kerndoelen NL 5 tot en met 8 bieden belangrijke voorwaarden voor deelname aan de democratische en pluriforme samenleving. Denk aan vaardigheden zoals 'zichzelf informeren', 'feiten en meningen onderscheiden' en 'deelnemen aan discussie'. Maar ook dat leerlingen door teksten andere belevingswerelden, meningen en perspectieven leren verkennen en hun plek bepalen ten opzichte van anderen in een pluriforme samenleving.	
M&M 36	De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.
M&M 39	De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.
NL 5	De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.
NL 6	De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.
NL 7	De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.
NL 8	De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.

¹²² <https://www.slo.nl/sectoren/vmbo/burgerschap-vmbo/onderwijsdoelen/> Voor elk van de vo-sectoren benoemt SLO deze kerndoelen als relevant voor burgerschap.

3 *Kerdoelen onderbouw vo die in verband gebracht kunnen worden met aspecten van burgerschap*

M&M 37

De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken. De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de Canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.

M&M 42

De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.

M&M 47

De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.

Bijlage 4 – Definitieve conceptkerndoelen onderbouw VO, juli 2025

Domein: democratische oefenplaats Kerndoel 18	
De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats.	
Doelzin:	Het gaat hierbij om:
A. De school stimuleert sociale en maatschappelijke competenties van leerlingen.	<ul style="list-style-type: none"> • aanbieden van kennis en vaardigheden ten aanzien van basiswaarden van de democratische rechtsstaat en de diverse samenleving, gericht op respectvolle omgang; • stimuleren van sociale vaardigheden en kritische denkvaardigheden; • stimuleren van respectvolle communicatie, offline en online; • aanbieden van activiteiten die sociale cohesie en actief burgerschap stimuleren.

Domein: samenleven in een democratische rechtsstaat Kerndoel 19	
De leerling leert over samenleven in een democratische rechtsstaat.	
Doelzin:	Het gaat hierbij om:
A. De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van de betekenis van basiswaarden van de democratische rechtsstaat: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit; • inzicht tonen in hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken en beschermen; • redeneren over hoe basiswaarden van de democratische rechtsstaat en vrijheden, zoals vastgelegd in de Grondwet, met elkaar op gespannen voet kunnen staan; • ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten, gelijkwaardige behandeling en ethische oordeelsvorming; • reflecteren op het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat voor de samenleving en het eigen leven.
B. De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • reflecteren op de eigen identiteit in relatie tot aspecten van diversiteit; • herkennen en benoemen van processen van stereotypering, discriminatie en uitsluiting; • beargumenteren van het belang dat mensen elkaar gelijkwaardig behandelen; • reflecteren op ervaringen met openstaan voor perspectieven en ervaringen van anderen, overeenkomsten en verschillen benoemen, oordeel uitstellen, omgaan met mogelijkheden en gedrag van anderen.

De leerling doet ervaringen op met democratische en maatschappelijke betrokkenheid.

Doelzin:	Het gaat hierbij om:
A. De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van onderdelen van de democratische rechtsstaat: machtenscheiding, onafhankelijke rechtspraak en hoe de Grondwet individuen en groepen beschermt; • inzicht tonen in processen van inspraak en besluitvorming en welke regels en afspraken daarbij van belang zijn; • ervaringen opdoen met het uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten; • reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming en met het besluitvormingsproces; • inzicht tonen in de waarde van democratisch handelen in het eigen leven.
B. De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe burgers met taken, rollen, rechten en plichten bijdragen aan de samenleving; • onderzoeken van de rol en de impact van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties en de middelen die zij aanwenden om bij te dragen aan de samenleving of veranderingen in de samenleving teweeg te brengen; • verkennen van actuele, maatschappelijke en duurzaamheidsvraagstukken; • ervaringen opdoen met verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen; • reflecteren op mogelijkheden om vanuit eigen idealen of overtuigingen bij te dragen aan de samenleving, nu en in de toekomst.

Bijlage 5 – Examenprogramma's bovenbouw voortgezet onderwijs

De tekst in deze bijlage is ontleend aan de SLO-publicatie *Handreiking burgerschap funderend onderwijs (2021)*¹²³. Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zijn de examenprogramma's richtinggevend. Binnen die bestaande examenprogramma's kun je bij verschillende vakken werken aan burgerschap. Hieronder noemen we mogelijkheden voor verschillende vakken. Deze lijst is niet uitputtend.

Beroepsgerichte vakken en praktijkgerichte examenprogramma's

Sommige beroepsgerichte vakken (economie & ondernemen, media, vormgeving en ICT en zorg & welzijn) kunnen vanuit hun profiel een bijdrage leveren aan (uiteenlopende) aspecten van burgerschap. Meer in het algemeen kunnen diversiteit en mediawijsheid bij alle beroepsgerichte vakken aandacht krijgen. Verder biedt de beroepscontext waarin leerlingen terecht komen een goede omgeving om burgerschap te oefenen, denk bijvoorbeeld aan dilemma's rondom beroepsethische kwesties.

Bewegen en sport

Bij lichamelijke opvoeding kunnen leerlingen oefenen met rechtvaardigheid en solidariteit, het omgaan met verschillen en het besluiten over en omgaan met afspraken en regels.

CKV en Kunst

In deze vakken kunnen docenten bijvoorbeeld aandacht schenken aan: vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst; de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar; de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.

Engels en andere moderne vreemde talen

Engels en de andere moderne vreemde talen kunnen burgerschapsthema's als identiteit en diversiteit betrekken bij de aandacht voor interculturele communicatie. Leerlingen kunnen via zakelijke, creatieve en literaire teksten kennismaken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten. Ook kunnen leerlingen de ruimte krijgen om hun identiteit te ontdekken en te ontwikkelen in het kader van het creatief gebruiken van taal en van de ontwikkeling van interculturele communicatieve competenties.

Klassieke talen

Het maken van een vergelijking tussen het heden en de wereld van de oudheid biedt mogelijkheden om inhouden (bijvoorbeeld rondom democratie, vrijheid en gelijkheid) aan de orde te stellen. Diversiteit en identiteit kunnen worden gekoppeld aan reflectie op het eigene en het vreemde, een hoofddoel van het klassieke talenonderwijs. De selectie van teksten waarmee in de klassieke talen gewerkt wordt, bepaalt in hoge mate of burgerschapsthema's aan de orde komen in het curriculum.

Maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen

Het vak maatschappijleer is enerzijds een eerste inleiding in de grondbegrippen en benaderingen van de sociale wetenschappen en anderzijds educatie tot democratisch burgerschap. Er zijn allerlei aspecten van burgerschap die bij maatschappijleer aan bod kunnen of – op basis van de eindtermen – moeten komen: de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit, kennis over de democratische rechtsstaat, het meedoen aan besluitvormingsprocessen, diversiteitsvraagstukken en mediawijsheid. Hoewel maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen minder burgerschapsvormend bedoeld zijn, geven ook deze vakken mogelijkheden om bovenstaande aspecten aan de orde te stellen.

¹²³ Laan, A. van der, Kampman, L & Gelinck, C. (2021). *Handreiking burgerschap funderend onderwijs. Doelgericht en samenhangend werken aan burgerschap*. Amersfoort: SLO.

Geschiedenis

Doelstellingen op het gebied van de democratische rechtsstaat, staatsinrichting en media passen goed in het vak geschiedenis. Ook thema's als diversiteit, identiteit en solidariteit kunnen bij dit vak aandacht krijgen, bijvoorbeeld in relatie tot standplaatsgebondenheid. Daarnaast kunnen verbanden tussen historische ontwikkelingen en actuele politiek-maatschappelijke problemen duidelijk zichtbaar gemaakt worden.

Filosofie

Elementen van burgerschap maken onderdeel uit van filosofie. Denk aan ethische dimensies, de vraag of mensen vrij zijn en het rechtvaardigen van standpunten. Aan burgerschap kan ook worden gewerkt door filosofische vraagstukken te kiezen die raakvlakken hebben met de democratische rechtsstaat, staatsvormen, identiteit en media.

Aardrijkskunde

Aardrijkskunde kan aandacht schenken aan mensen- en grondrechten, actuele internationale conflicten en scenario's om die gewelddoos op te lossen, diversiteitsvraagstukken en culturele verschillen. Ook kunnen leerlingen bij aardrijkskunde standpunten onderbouwen en idealen verwoorden in relatie tot maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en vraagstukken.

Economie en Bedrijfseconomie

Economie en bedrijfseconomie kunnen bijvoorbeeld aandacht schenken aan dilemma's rondom rechtvaardigheid en solidariteit, bijvoorbeeld in het kader van sociale zekerheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen; de spanning tussen individuele wensen en collectieve belangen, tussen welvaart en welzijn, tussen economische groei en duurzaamheid; verschillende aspecten/ interpretaties van rechtvaardigheid.

Levensbeschouwing

Levensbeschouwing kan aandacht schenken aan religieuze diversiteit, ethische afwegingen en het concept identiteit. Als het gaat om het inleven in anderen kan de interlevensbeschouwelijke dialoog een belangrijke rol spelen.

Mens- & natuurvakken

Deze vakken (biologie, informatica, natuurkunde, nask 1 en 2, NLT, O&O, scheikunde) kunnen bij burgerschap een rol van betekenis spelen. Denk aan:

- leerlingen standpunten laten onderbouwen en idealen laten verantwoorden als het gaat om maatschappelijke en technologische ontwikkelingen en (bio-)ethische vraagstukken op het terrein van de mens & natuurvakken;
- specifiek voor biologie: leerlingen uitdagen om na te denken over de identiteitsaspecten die samenhangen met gender, geslacht, seksuele voorkeur, lichamelijke mogelijkheden en beperkingen enzovoort;
- specifiek voor informatica: aandacht voor ethische aspecten van mediagebruik en elementen als privacy en cybersecurity.

Nederlands

Vaardigheden die bij Nederlands worden aangeleerd, kunnen vaak aan burgerschapsinhouden gekoppeld worden. Daarnaast kan worden gedacht aan:

- aandacht voor de rol van de media, de kleuring van en ethische dimensie mediaboodschappen, aan gescheiden informatiecircuits en aan desinformatie;
- leerlingen in zakelijke en literaire teksten kennis laten maken met de denk- en ervaringswereld van mensen met andere achtergronden, culturen en identiteiten;
- vraagstukken rondom diversiteit en inclusie in het kader van taalbewustzijn en meertaligheid.

Wiskunde

Het vak wiskunde biedt ondersteunende (denk)vaardigheden die leerlingen goed kunnen gebruiken bij het ontwikkelen van hun burgerschapsvaardigheden en -houdingen. In dat kader kunnen docenten specifieke

aandacht te geven aan gecijferdheid, dat wil zeggen aan het interpreteren van cijfers over maatschappelijke vraagstukken en aan de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen.

Andere (schooleigen) vakken

Andere vakken die scholen in het leven roepen en die onderdeel uitmaken van een specifiek schoolprofiel kunnen zeker ook een rol spelen bij het realiseren van burgerschapsdoelen. Denk aan global studies, wetenschapsoriëntatie, combinaties van maatschappijleer, filosofie en levensbeschouwing, enzovoort.

Bijlage 6 – Examenprogramma's maatschappijleer in het voortgezet onderwijs

Bron: Regeling examenprogramma's voortgezet onderwijs

VWO

Het eindexamen maatschappijleer vwo bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- A vaardigheden
- B rechtsstaat
- C parlementaire democratie
- D Verzorgingsstaat
- E Pluriforme samenleving

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
  - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
  - (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
  - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:
  - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
  - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
  - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:
  - voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
  - uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan:
- de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen;
  - voorbeelden geven van internationale invloed op het Nederlandse beleid en de Nederlandse regelgeving ten aanzien van de praktijk van de rechtsstaat.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:
- voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
  - de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal, landelijk niveau;
  - de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:
- de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
  - het verschil beschrijven tussen een parlementair stelsel en een presidentieel stelsel; alsmede tussen een meerderheidsstelsel en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging;
  - de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
  - aangeven welke factoren de politieke participatie van burgers beïnvloeden en waarom niet een ieder van zijn of haar politieke rechten gebruik maakt;
  - uitleggen dat er spanning bestaat tussen representatie en representativiteit;
  - dilemma's herkennen, die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:
- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
  - kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:
- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat en de opvattingen van politieke partijen hierover;
  - het proces beschrijven van een mogelijk terugtrekkende rol van de verzorgingsstaat en de wisselwerking die zich daarbij voordoet tussen politiek en samenleving;

- de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan:

- een vergelijking maken tussen de Nederlandse verzorgingsstaat en die in een ander westers land;
- aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:

- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
- de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
- uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
- kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:

- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
- uitleggen welke verschijnselen verband houden met toenemende of afnemende sociale cohesie;
- het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
- de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en commentariëren;
- verschillende visies weergeven met het oog op de mogelijkheid om waarden te formuleren als basis voor verklaringen waarin aan alle mensen bepaalde rechten worden toegekend.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan:

- aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit;
- een vergelijking maken tussen de Nederlandse maatschappij en een ander West-Europees land naar posities en kansen van migranten.

HAVO

Het eindexamen maatschappijleer havo bestaat uit het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- A vaardigheden
- B rechtsstaat
- C parlementaire democratie
- D Verzorgingsstaat
- E Pluriforme samenleving

Het schoolexamen heeft betrekking op domein A tot en met E, en indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A: Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
  - voor een vraag bruikbaar bronnenmateriaal verwerven en er gegevens uit selecteren;
  - (verworven) informatie verwerken o.a. met behulp van ICT en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
  - een stelling, zowel mondeling als schriftelijk, nuanceren, verdedigen en bestrijden en daarbij gebruikmaken van argumentatievaardigheden.

Subdomein A2: Benaderingswijzen

2. De kandidaat kan concrete maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen analyseren en daarbij:
  - aannemelijk maken wat de relatie is tussen het vraagstuk/probleem en de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving;
  - beargumenteren of door het vraagstuk/probleem belangrijke waarden van de rechtsstaat, parlementaire democratie, verzorgingsstaat en pluriforme samenleving in het geding zijn;
  - beschrijven wat de relatie is tussen het maatschappelijke vraagstuk/probleem en sociale ongelijkheid in de samenleving.

Domein B: Rechtsstaat

Subdomein B1: Vrijheidsrechten en plichten; het beginsel rechtsstaat

3. De kandidaat kan:
  - voorbeelden van vrijheidsrechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die aan die grondbeginselen ten grondslag liggen;
  - uitleggen wat de beginselen van de rechtsstaat zijn.

Subdomein B2: De praktijk van de rechtsstaat

4. De kandidaat kan aan de hand van voorbeelden de spanning weergeven tussen de beginselen van de rechtsstaat enerzijds en de praktijk zoals die door groepen burgers ervaren wordt anderzijds.

Subdomein B3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

5. De kandidaat kan de waarden en praktijk van de rechtsstaat in Nederland vergelijken met die van enkele andere westerse landen.

Domein C: Parlementaire democratie

Subdomein C1: Politieke rechten; de structuur van de democratie

6. De kandidaat kan:
  - voorbeelden van politieke rechten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die aan democratie ten grondslag liggen;
  - de structuur van de representatieve democratie in Nederland uitleggen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau;
  - de structuur van de vertegenwoordiging op EU-niveau uitleggen.

Subdomein C2: De praktijk van de parlementaire democratie

7. De kandidaat kan:
  - de fasen in het proces van politieke besluitvorming op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau beschrijven;
  - de rol van massamedia bij politieke besluitvorming beschrijven;
  - dilemma's herkennen die samenhangen met de uitgangspunten van de democratie en de hoofdlijnen van de politieke discussie hierover weergeven.

Subdomein C3: Internationale vergelijking en internationale organisaties

8. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de politieke rechten van de Europese burger.

Domein D: Verzorgingsstaat

Subdomein D1: Geschiedenis van de verzorgingsstaat

9. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de verzorgingsstaat zich in Nederland heeft ontwikkeld na de tweede wereldoorlog en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein D2: Sociale rechten en plichten; kenmerken van een verzorgingsstaat

10. De kandidaat kan:
- voorbeelden van sociale rechten en plichten die inwoners van Nederland hebben, herleiden tot wetten en artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de verzorgingsstaat;
  - kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat beschrijven.

Subdomein D3: De praktijk van de verzorgingsstaat

11. De kandidaat kan:
- hoofdlijnen aangeven van politieke discussies over de praktijk van de verzorgingsstaat;
  - de relatie tussen de verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid uitleggen.

Subdomein D4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

12. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de vorming van de Europese Unie heeft voor de sociale rechten van de Europese burger.

Domein E: Pluriforme samenleving

Subdomein E1: Geschiedenis van de pluriforme samenleving

13. De kandidaat kan uitleggen onder invloed van welke factoren de huidige pluriforme samenleving in Nederland is ontstaan en welke actoren erbij betrokken zijn.

Subdomein E2: Grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving

14. De kandidaat kan:
- voorbeelden van grondrechten die horen bij de pluriforme samenleving, herleiden tot artikelen in de Grondwet;
  - de waarden noemen die ten grondslag liggen aan de grondrechten;
  - uitleggen wat het verschil is tussen morele verplichtingen en plichten;
  - kenmerken van een pluriforme samenleving beschrijven.

Subdomein E3: De praktijk van de pluriforme samenleving

15. De kandidaat kan:
- op basis van bronnen de verschillen in leefomstandigheden, gewoonten en gebruiken van (afstammelingen van) migranten enerzijds en de autochtone meerderheid van de bevolking anderzijds verklaren;
  - het beleid van de politiek ten aanzien van etnische minderheden en vreemdelingen/asielzoekers terugvoeren op (inter)nationale documenten;
  - de standpunten van politieke partijen met betrekking tot vluchtelingen en migranten vergelijken en commentariëren.

Subdomein E4: Internationale vergelijking en internationale organisaties

16. De kandidaat kan aangeven welke gevolgen de Europese integratie heeft voor de Nederlandse cultuur en identiteit.

VMBO

BL = basisberoepsgerichte leerweg

KB = kaderberoepsgerichte leerweg

GL = gemengde leerweg

TL = theoretische leerweg

2.9. maatschappijleer		BB	KB	GL/TL
ML1/K/1	Oriëntatie op leren en werken			
	De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van maatschappijleer in de maatschappij.	X	X	X
ML1/K/2	Basisvaardigheden			
	De kandidaat kan basisvaardigheden toepassen die betrekking hebben op communiceren, samenwerken en informatie verwerven en verwerken.	X	X	X
ML1/K/3	Leervaardigheden in het vak maatschappijleer			
	De kandidaat kan met betrekking tot een maatschappelijk vraagstuk: principes en procedures van de benaderingswijze van het vak maatschappijleer toepassen een standpunt innemen en hier argumenten voor geven.	X	X	X
ML1/K/4	Cultuur en socialisatie			
	De kandidaat kan: beschrijven hoe een mens zich ontwikkelt tot lid van de samenleving uitleggen dat mensen bij een subcultuur (willen) horen en dat elke subcultuur invloed heeft op het gedrag de rol van onderwijs beschrijven in de ontwikkeling van een mens als lid van de samenleving.	X		
	De kandidaat kan: beschrijven hoe een mens zich ontwikkelt tot lid van de samenleving en de invloed van het socialisatieproces herkennen en beschrijven uitleggen dat mensen bij een subcultuur (willen) horen en dat elke subcultuur invloed heeft op het gedrag en socialisatieproces de rol van onderwijs (als socialiserende instantie) beschrijven in de ontwikkeling van een mens als lid van de samenleving.		X	X
ML1/K/5	Sociale verschillen			
	De kandidaat kan: met voorbeelden beschrijven wat sociale verschillen zijn en hoe die veroorzaakt worden, en beschrijven hoe de plaats van een mens op de maatschappelijke ladder kan veranderen voorbeelden geven van belangen van mensen in een bepaalde maatschappelijke positie en van conflicten die daarmee samenhangen maatregelen van de overheid ten aanzien van sociale ongelijkheid noemen.	X		
	De kandidaat kan: met voorbeelden beschrijven wat sociale verschillen zijn en hoe die veroorzaakt worden, en beschrijven/uitleggen hoe de plaats van een mens op de maatschappelijke ladder kan veranderen (sociale mobiliteit) beschrijven en uitleggen dat mensen vanuit hun maatschappelijke posities belangen hebben en hoe daardoor conflicten kunnen ontstaan overheidsbeleid ten aanzien van sociale ongelijkheid beschrijven en verklaren.		X	X
ML1/K/6	Macht en zeggenschap			
	De kandidaat kan: vormen van macht herkennen beschrijven hoe regels het samenleven van mensen mogelijk maken beschrijven welke mogelijkheden burgers hebben om invloed uit te oefenen op de politiek, en kenmerken van een parlementaire democratie noemen.	X		

	De kandidaat kan: vormen van macht en machtsmiddelen herkennen, beschrijven en verklaren beschrijven en uitleggen hoe regels het samenleven van mensen mogelijk maken beschrijven en uitleggen welke mogelijkheden burgers hebben om invloed uit te oefenen op de politiek, en kenmerken van een parlementaire democratie noemen, herkennen en toelichten.		X	X
ML1/K/7	Beeldvorming en stereotypering			
	De kandidaat kan: beschrijven hoe mensen bij het vormen van hun meningen beïnvloed worden door selectie van informatie uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving herkennen en benoemen voorbeelden noemen van vooroordelen en discriminatie, beschrijven hoe deze ontstaan en aangeven wat er tegen te doen is van een bepaald sociaal probleem beschrijven hoe de beeldvorming erover tot stand komt/gekomen is.	X		
	De kandidaat kan: aangeven dat selectieve waarneming een rol speelt in het proces van beeld- en meningsvorming uitingen van vooroordelen en beeldvorming ten aanzien van mannen en vrouwen in de samenleving herkennen en benoemen beschrijven hoe men uitingen van vooroordelen en discriminatie tegemoet kan treden vanuit het beginsel van gelijkwaardigheid en respect van een bepaald sociaal probleem beschrijven hoe de beeldvorming erover tot stand komt/gekomen is.		X	X

Bijlage 7 - Overzicht nieuwe kwalificatie-eisen mbo en definitieve conceptkerndoelen vo

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Thema A: Verschil en gelijkwaardigheid						
Doelzin A.1 (kennis)	Doelzin 19B		Doelzin 19A			
De student onderbouwt enerzijds hoe personen en groepen van elkaar kunnen en mogen verschillen en anderzijds welke grenzen er zijn aan pluraliteit. Het uitgangspunt bij deze onderbouwing is het principe van gelijkwaardigheid.	De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	1. beschrijven van aspecten van diversiteit: godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; 4. beargumenteren van het belang dat mensen elkaar gelijkwaardig behandelen;	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	2. inzicht tonen in hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken en beschermen;		
Doelzin A.2 (kennis)	Doelzin 19B					
De student onderbouwt hoe in- en uitsluiting van personen en groepen werkt. Daarbij onderbouwt de student hoe verschillen en gelijkwaardigheid tussen mensen kunnen leiden tot situaties van in- en uitsluiting en ook omgekeerd: hoe in- en uitsluiting kan leiden tot verschillen en gelijkwaardigheid tussen mensen.	De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	3. herkennen en benoemen van processen van stereotypering, discriminatie en uitsluiting;				
Doelzin A.3 (veranderbaarheid)						
De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen bij de spanning tussen verschil en gelijkwaardigheid. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.						

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Doelzin A.4 (ervaringen)	Doelzin 19B		Doelzin 19A			
De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen verschil en gelijkwaardigheid. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.	De leerling verkent en reflecteert op hoe die kan omgaan met diversiteit in de samenleving.	2. reflecteren op de eigen identiteit in relatie tot aspecten van diversiteit; 5. reflecteren op ervaringen met openstaan voor perspectieven en ervaringen van anderen, overeenkomsten en verschillen benoemen, oordeel uitstellen, omgaan met mogelijkheden en gedrag van anderen.	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	4. ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten, gelijkwaardige behandeling en ethische oordeelsvorming;		
Doelzin A.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)						
De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij verschillen en gelijkwaardigheid tussen personen en groepen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt ook handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's. Thema B: Individu en groep						
Doelzin B.1 (kennis)						
De student onderbouwt hoe spanning kan ontstaan tussen individuele en collectieve belangen.						
Doelzin B.2 (kennis)						
De student onderbouwt hoe overheden en gemeenschappen door gebruik van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.						

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Doelzin B.3 (veranderbaarheid)						
De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe het (tijdelijke) evenwicht tussen individuele en collectieve belangen wordt bepaald. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.						
Doelzin B.4 (ervaringen)						
De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met spanningen tussen individuele en collectieve belangen. De student voert activiteiten uit die te maken hebben met deze spanningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.						
Doelzin B.5 (standpunt en handelingsmogelijkheden)						
De student verkent eigen standpunten bij vraagstukken waarbij individuele en collectieve belangen op gespannen voet met elkaar staan. De student ontwikkelt handelingsmogelijkheden bij deze vraagstukken. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handelingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.						
Thema C: Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken						
Doelzin C.1 (kennis)	Doelzin 20B					
De student onderbouwt hoe vanuit verschillende maatschappijvisies gekeken kan worden naar maatschappelijke vraagstukken en bijbehorende ideeën voor oplossingen.	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	3. verkennen van actuele, maatschappelijke en duurzameheidsvraagstukken;				

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Doelzin C.2 (kennis)						
De student onderbouwt hoe activiteiten, beleid en regelgeving bedoeld zijn om te helpen bij (deel)oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.						
Doelzin C.3 (veranderbaarheid)						
De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in hoe maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen vorm krijgen. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.						
Doelzin C.4 (ervaringen)						
De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.						
Doelzin C.5 (standpunt en handlingsmogelijkheden)	Doelzin 20B					
De student verkent eigen standpunten over maatschappelijke vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student ontwikkelt handlingsmogelijkheden bij deze vraagstukken en ideeën voor oplossingen. De student beschrijft hoe eigen standpunten en handlingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	4. ervaringen opdoen met verantwoordelijkheid nemen voor en bijdragen aan het welzijn van anderen; 5. reflecteren op mogelijkheden om vanuit eigen idealen of overtuigingen bij te dragen aan de samenleving, nu en in de toekomst.				

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Thema D: Macht en besluitvorming						
Doelzin D.1 (kennis)	Doelzin 20A					
De student onderbouwt hoe vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende situaties ontstaan. De student onderbouwt ook welke belangen in deze vormen te herkennen zijn en welke voor- en nadelen er zijn aan deze vormen.	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	2. inzicht tonen in processen van inspraak en besluitvorming en welke regels en afspraken daarbij van belang zijn;				
Doelzin D.2 (kennis)	Doelzin 19A					
De student onderbouwt hoe macht zichtbaar wordt en hoe democratische en rechtsstatelijke principes ervoor zorgen dat er grenzen zijn aan macht.	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	2. inzicht tonen in hoe de Grondwet, kinder- en mensenrechten en internationale verdragen basiswaarden van de democratische rechtsstaat mogelijk maken en beschermen;				
Doelzin D.3 (veranderbaarheid)	Doelzin 20B					
De student onderbouwt hoe maatschappelijke ontwikkelingen een rol spelen in vormen van macht en besluitvorming. De student onderbouwt ook hoe personen en groepen invloed op deze maatschappelijke ontwikkelingen hebben of hebben gehad.	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om bij te dragen aan de samenleving.	2. onderzoeken van de rol en de impact van maatschappelijke initiatieven, bewegingen en organisaties en de middelen die zij aanwenden om bij te dragen aan de samenleving of veranderingen in de samenleving teweeg te brengen;				

Nieuwe kwalificatie-eisen mbo	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om	Definitieve conceptkerndoelen vo	Het gaat hierbij om
Doelzin D.4 (ervaringen)	Doelzin 19A		Doelzin 20A		Doelzin 20A	
De student verkent ervaringen van zichzelf of van anderen met vormen van macht en besluitvorming. De student legt daarbij de relatie met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk.	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	4. ervaringen opdoen met het voeren van dialogen, omgaan met conflicten, gelijkwaardige behandeling en ethische oordeelsvorming;	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	4. reflecteren op eigen ervaringen met inspraak en besluitvorming en met het besluitvormingsproces;	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	3. ervaringen opdoen met het uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten;
Doelzin D.5 (standpunt en handlingsmogelijkheden)	Doelzin 19A		Doelzin 20A			
De student verkent eigen standpunten over het gebruiken van macht en invloed die gericht is op besluitvorming. De student ontwikkelt handlingsmogelijkheden om macht en invloed te gebruiken bij besluitvorming. De student beschrijft hoe deze standpunten en handlingsmogelijkheden zich verhouden tot democratische waarden en dilemma's.	De leerling toont inzicht in het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat.	5. reflecteren op het belang van basiswaarden van de democratische rechtsstaat voor de samenleving en het eigen leven.	De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen.	3. ervaringen opdoen met het uitwisselen van standpunten, compromissen sluiten en omgaan met meerderheids- en minderheidsstandpunten; 5. Inzicht tonen in de waarde van democratisch handelen in het eigen leven.		

Bijlage 8 – Deelnemers aan de veldraadpleging

Overzicht van de deelnemers aan de veldraadpleging op 3 maart 2026.

Naam	Organisatie
Kristine Biegman	P2
Paul den Boer	KBA Nijmegen
Lara Deniz	JOBmbo
Salih Erdal	JOBmbo
Ellen Geboers	Inspectie van het Onderwijs
Laurence Guérin	Academia Group
Daniëlle van Helvoirt	KBA Nijmegen
Chris Holman	ROC Noorderpoort
Tessa Jansen	Uitgeverij Noordhoff
Rudy Jonker	Inspectie van het Onderwijs
Menno Keij	Summa College
Annemarie van Langen	KBA Nijmegen
Bianca Leest	KBA Nijmegen
Ismael Maghnouji	Ministerie van OCW
Farouk El Mouhajir	Fontys
Hendrik Meijer	Aventus
Jasper Nijhoff	Inspectie van het Onderwijs
Pieter van Rees	Universiteit voor Humanistiek
Reshma Sardjoe	MBO Raad
Sanneke Schouwstra	Inspectie van het Onderwijs

